

*tasavvur*

*tekirdag ilahiyat dergisi | tekirdag theology journal*

e-ISSN: 2619-9130

*tasavvur*, Haziran/June 2023, c. 9, s. 1: 763-802

**İslam Hukuku Açısından Çift Bozan Vergisi**  
Çift Bozan (lit. Farm Breaker) Tax in Terms of Islamic Law

**Akif DURSUN**

Dr. Öğr. Üyesi, Medeniyet Üniversitesi,  
Hukuk Fakültesi, İslam Hukuku ABD  
Assistant Professor, Medeniyet University,  
Faculty of Law, Department of Islamic Law Sciences  
akif.dursun@medeniyet.edu.tr  
akifdursun@gmail.com

**ORCID:** 0000-0001-5392-2162

**DOI:** 10.47424/tasavvur.1263946

**Makale Bilgisi | Article Information**

**Makale Türü / Article Type:** Araştırma Makalesi / Research Article

**Geliş Tarihi / Date Received:** 12 Mart / March 2023

**Kabul Tarihi / Date Accepted:** 14 Haziran / June 2023

**Yayın Tarihi / Date Published:** 30 Haziran / June 2023

**Yayın Sezonu / Pub Date Season:** Haziran / June

**Atıf / Citation:** Dursun, Akif. "İslam Hukuku Açısından Çift Bozan Vergisi".

Tasavvur - Tekirdağ İlahiyat Dergisi 9 / 1 (Haziran 2023): 763-802.

<https://doi.org/10.47424/tasavvur.1263946>

**İntihal:** Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

**Plagiarism:** This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | mailto: [ilahiyatdergi@nku.edu.tr](mailto:ilahiyatdergi@nku.edu.tr)

**Copyright** © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,  
İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of  
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.

CC BY-NC 4.0



## Öz

Osmanlı Devleti'nde temel gelir kaynağı, kendinden önceki ve dönemindeki diğer devletler gibi, topraktır. Bu sebepten özellikle hububat üretiminde kullanılan arazilerin özel mülkiyete tabi olmasından kaçınılmış ve mirî veya memleket arazisi adıyla devlete ait olmasına özen gösterilmiştir. Bu durum, arazinin işlenmesi ve buradan gelir elde edilmesi meselesini ortaya getirmektedir. Osmanlı Devleti kendinden önceki devletlerin de uyguladığı tımar sistemini daha da geliştirmiş ve arazileri verimine göre belli büyüklükte bölerek ailelere tahsis etmiş; bu ailelerden de "çift resmi", "raiyyet resmi" veya "kulluk akçası" denilen bir vergi ödemesini istemiştir. Sistem köylünün toprağı işlemesi, böylece hem ürün istihsalini sağlayıp gıda güvenliğini tehlikeye atmamak hem de devletin ihtiyacı olan vergi gelirini temin etmek üzerine kuruludur. Bu sebeple köylünün toprağını terk etmemesi gereklidir. Bunu temin için alınan tedbirlerin birisi "cebrî ikamet" diğeri "çift bozan resmi" dir. Bunlarla ilgili düzenlemeler Fatih Sultan Mehmet zamanından itibaren Kanunnamelerde yer almış; hukuken 1858 Arazi Kanunnamesi'ne kadar da yürürlükte kalmıştır.

Kanunnameleri hazırlayan nişancıların fıkha vâkıf insanlar olması ve kanunların en azından teorik olarak şeyhülislamın onayından geçtiğinin kabulü nedeniyle Osmanlı âlimleri arasında 17. yüzyıl ortalarına kadar bu düzenlemelere karşı çıkan biri bilinmemektedir. Tımar sisteminin ciddi şekilde bozulması ve köylüye dönük zulümlerin artması nedeniyle 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Hayreddin Remlî başta olmak üzere Şam bölgesi âlimleri arasında çift bozan ve cebrî ikamete dair eleştirilerin başladığı ve bunun şiddetini artırdığı görülmektedir. Nitekim bununla alakalı müstakil iki risale kaleme alınmıştır. İstanbul uleması da kısmen bundan etkilenmiştir.

Bu makalede temel olarak çift bozan resmi ve İslam hukuku açısından durumu incelenecektir. Konuyla alakalı lehte aleyhte tüm görüşler elden geldiği kadar ortaya konarak bir değerlendirme yapılacak ve farklı bir bakış açısı ortaya konmaya çalışılacaktır.

**Anahtar Kelimeler:** İslam hukuku, Faradî, Nablusî, çift resmi, çift bozan.

**Abstract**

The primary source of income in the Ottoman Empire, like in other previous and contemporary states, was land. For this reason, the private ownership of land, especially those used for grain production, was avoided, and efforts were made to keep them as state-owned or public lands known as "*mirî*" or "*memleket arazisi*". This situation brings up the issue of cultivating the land and generating income from it. The Ottoman Empire further developed the *timar* system, which was also implemented by the previous states, and allocated land to families based on its productivity by dividing it into certain sizes. These families were required to pay a tax known as "*çift resmi*", "*raiyyet resmi*", or "*kulluk akçası*." The system was based on the cultivation of the land by the peasants, thus ensuring both the production of crops without venturing food security and providing the state with the necessary tax revenue. Thus, it was necessary for the peasants not to abandon their land. One of the precautions taken to ensure this was "*cebrî ikamet*" (compulsory residency), and the other was "*çift bozan resmi*" (a tax imposed on those who leave their land uncultivated). Regulations regarding these measures have been included in the *Kanunnames* (legal codes) since the time of Fatih Sultan Mehmet, and they remained in effect until the 1858 Land Code.

Since the *nişancı*s who prepared the *Kanunnames* had a good command in Islamic fiqh and the laws were at least theoretically approved by the sheikh al-islam until the mid-17th century, no one among the Ottoman scholars was known to oppose these regulations. Due to the serious disruption of the *timar* system and the increasing oppression of the peasants, criticisms of the "*çift bozan*" and "*cebrî ikamet*" measures began among the scholars in the Damascus region, led by Hayreddin Remlî, in the second half of the 17th century. This criticism intensified over time. In fact, two separate treatises were written on this issue. The scholars in Istanbul were also partly affected by this criticism.

In this article, the "*çift bozan*" tax and its status in Islamic law will be primarily examined. All views in favor or against this issue will be put forth as much as possible, and an evaluation will be made while trying to come up with a different perspective.

**Key words:** Islamic law, Faradi, Nabulsi, *çift resmi*, *çift bozan*.

**Giriş**

Osmanlı döneminde çok sayıda vergi konulduğu ve tahsil edildiği bilinmektedir. Bu vergilerin önemli bölümü, kendinden önceki ve kendi dönemindeki devletlerde olduğu gibi, toprağa bağlı vergilerdir.

Osmanlı Devleti'nde toprakların büyük bölümü mirî arazidir. Bu araziler temelde bir çift öküzün süreceği yer esas alınarak, verimine göre belli büyüklükte bir aileye tahsis edilmiş; bu ailelerden de çift vergisi ödemesi istenmiştir. Bu vergi çoğunlukla devlete doğrudan değil tımar sistemi sebebiyle arazinin vergilerinin kendisine tahsis edildiği sipahiye ödenmektedir. Sipahilerin de buna mukabil başta asker çıkarma olmak üzere devlete karşı bazı yükümlülükleri bulunmaktadır.

Bu sistemde toprağı işleyen köylü izinsiz toprağını terk edememekte, başka bir yere göçmemektedir. Normal zamanlarda köylerden fazlaca göçler olmamakta, bu sebeple sistemin işleyişinde fazla bir sıkıntı çıkmamakta ve vergi düzenli olarak tahsil edilebilmektedir. Ancak merkezî otoritenin zayıfladığı, kargaşa çıktığı zamanlarda köylerden yoğun göçler yaşanarak topraklar boşalmaktadır. Bu da sipahilerin gelirlerinin azalmasına, sipahinin devlete karşı yükümlülüklerini yerine getirememesine veya gelir elde edebilmek için zulme sapmasına neden olmaktadır.

Sistemin temelinde köylünün toprağını işlemesi olduğundan bunu temin etmek üzere çeşitli tedbirler alınmıştır. İzinsiz olarak toprağını terk eden kimse'nin belli süre içerisinde geri toprağına zorla getirilmesi veya tazminat kapsamında belli bir ceza ödemesi öngörülmüş, bu cezaya da "çift bozan resmi" adı verilmiştir. Fatih Sultan Mehmet zamanından itibaren kanunnamelerde yer alan bu vergi 1858 Arazi Kanunnamesi ile yürürlükten kaldırılmıştır.

Osmanlı'da Kanunnameleri hazırlama işlerini nişancılar yapmaktadır. 16. yüzyılın başlarına kadar nişancılar ilmiye sınıfından atanmıştır. Hatta Fatih Kanunname'sinde bu yönde bir madde de vardır (Afyoncu, 2007, 33/158). Bu da nişancıların fıkha vâkıf insanlar olduğu anlamına gelmektedir. Bunun yanında kanunnameler en azından teorik olarak şeyhülislamın onayından geçmiş demektir. Nitekim Kanuni devri ve sonraki dönemlerde çıkan bazı kanunnamelerin başında Ebüssuûd Efendi'nin fetvası yer almaktadır. Bunun mantikî sonucu, Kanunname'de geçen düzenlemelerin şer'-i şerife uygun olduğu veya en azından aykırı olmadığıdır. Bu sebeple Osmanlı uleması ara-

sında, çift bozan resmi ve toprağını terk eden köylünün cebren yerine geri getirilmesi düzenlemesi aleyhine bir fetva -en azından bizim tarafımızdan bilinmemektedir. Ancak bir vesile ile karşılaştığımız iki risalede yazılanlar ve bölgedeki bazı fakihlerin görüşleri bu hususta Şam bölgesinde ciddi bir itiraz bulunduğunu, hatta bu uygulamaların ağır şekilde eleştirildiğini göstermektedir.

Çift bozan resmi hem tarih hem de iktisat tarihi kitaplarında yer bulsa da müstakil şekilde inceleyen iki makale tespit edebildik. Bu makalelerin her ikisi de çift bozanı göçe etkisi açısından incelemiştir.<sup>1</sup> Konuyla alakalı Martha Mundy, "Islamic Law and the Order of State: The Legal Status of the Cultivator"<sup>2</sup> adlı makalesinde çiftçinin konumunu Şam bölgesi müftülerinin fetvaları çerçevesinde incelemiştir. Makalede çift bozan ve cebrî ikamet için Şam bölgesi alimlerinin muhalefetleri anlatılmıştır. Bizim incelediğimiz risaleler hakkında da geniş bilgi vermiştir. Ancak Mundy, alanı gereği İslam hukuku açısından bir değerlendirme yapmamış, devlet düzenlemeleri karşısında fakih ve müftülerin davranışlarını tespit etmeye çalışmış, bunu da 17-18. yüzyılda problemlili görülen bir alan üzerinden yapmıştır. Bunun haricinde konuyu İslam hukuku açısından müstakil inceleyen bir çalışma bulamadığımız gibi, kısa iki açıklama haricinde bir değerlendirmeye de rastlayamadık.

Bu makalede çift bozan vergisi İslam hukuku açısından incelenerek meşruiyeti tartışılacaktır. Bu yapılırken öncelikle çift bozan resmi hakkında genel bilgiler verilecek, tarihine kısaca değinilecek; ardından temelde iki risalede

<sup>1</sup> Bu makalelerin birincisi Osman Gümüşçü ve Emine Erdoğan Özünlü tarafından yazılan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Göç Aktörleri Olarak Çift-Bozanlar" ikincisi de Özünlü'nün kaleme aldığı, "Köy, Köylü ve Göç: Konya'da Çift-Bozanlar (17-18. Yüzyıl)" isimli makaledir. İsimlerinden anlaşıldığı üzere birinci makalede çift bozanın göçe etkisi genel olarak, ikincisinde ise Konya bölgesi açısından incelenmiştir.

<sup>2</sup> Martha Mundy, "Islamic Law and the Order of State: The Legal Status of the Cultivator", *Syria and Bilad al-Sham under Ottoman Rule*, Editors: Peter Sluglett - Stefan Weber, Leiden - Boston, 2010, Brill, s. 399-419. Bunun haricinde Mundy, "Ethics and Politics in the Law: On the Forcible Return of the Cultivator" (İSAM Konuşmaları: Osmanlı Düşüncesi - Ahlâk - Hukuk - Felsefe - Kelâm = İSAM Papers: Ottoman Thought - Ethics - Law - Philosophy - Kalam, 2013, s. 51-75) isimli makale ve "Modern Devlet'e Giden Yolda Mülk Siyaseti" (İstanbul, 2013, s. 34-68) adlı eserde de bazı farklarla bu bilgileri tekrar etmiştir.

geçen görüşler çerçevesinde muhalif deliller ve lehine olan fetvalardan tespit edilebilenler ortaya konularak bir değerlendirme yapılacaktır.

## 1. Çift Resmi ve Çift Bozan Akçesi

### 1.1. Çift Resmi

Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu toprakların önemli bölümü mîrî arazi veya memleket arazisi denilen, mülkiyeti (rakabesi) devlete ait olup reayaya ancak işletmek üzere, menfaati temlik edilebilen arazilerden oluşmaktadır. Osmanlı idaresi, ziraat yapılabilen, daha açık ifadeyle başta hububat ve bakliyat olmak üzere temel gıda maddelerinin üretildiği tarlaları çiftliklere bölerek, bir aile birimine tapu ile vermek ve buradan vergi almak üzere bir sistem kurmuştur. Çiftlik, bir çift öküz ile sürülebilen (ekilip dikilebilen), araziye ifade etmektedir ki, bölgesine göre en verimli (has) araziden 60-80 dönüm, orta düzey (vasat) araziden 80-100 dönüm, düşük verimli (ednâ) araziden 110-180 dönümdür (Akgündüz, 1993, 6/289; Gümüşçü - Özünlü, 2016, 180).<sup>3</sup>

Bu miktar arazi evlenmiş bir erkeğe tahsis edilir, bu aile birimi bunun karşılığında bağlı olduğu sipahiye, miktarı belli çift resmi ile araziden çıkan ürünün öşür adıyla belli bir kısmını verirdi. Bazı yerlerde ayrıca üründen "salarîye" denilen bir vergi de alınırdı ki bu yaklaşık ürünün %2,5'i idi. Çift resmi Osmanlı'nın ilk kurulduğu ve genişlediği bölgelerde yani Marmara, Trakya ve Balkanlarda 22 akçe olmasına rağmen, beyliklerden veya diğer İslam devletlerinden aldığı yerlerde daha yüksek miktarlardadır. Mesela, Erzurum ve Diyarbakır'da 50 akçe iken (Akgündüz, 1992, 5/445), Rum Eyaletinin çoğunda 57 akçedir (Akgündüz, 1993, 6/289).<sup>4</sup>

Osmanlı arazi hukukunu zamanında yeniden düzenleyen ve şer'î bir netlik kazandırmaya çalışan Ebüssuûd Efendi'ye göre mîrî araziden alınan vergilerden öşür adıyla alınanlar harâc-ı mukâseme; resm-i çift adıyla nakdi alınanlar ise harâc-ı muvazzafa kapsamında şer'î vergilerdir (Ebüssuûd Efendi, 1983, 167-169; Akgündüz, 1996, 9/423-425). İnalçık, "çift resmi örfî rüsumdan-

<sup>3</sup> Bir dönüm 40X40 adım.

<sup>4</sup> Barkan'ın kaydına göre Osmanlı Devleti özellikle Müslüman bey veya emirlerin idare ettiği yerlerde bulunan âdetlere, vergilere, arazi tahsislerine fazla müdahale etmemiş; buralardaki değişimi uzun yıllara yaymıştır (Barkan, 1937, 40).

dır. Yani Sultan'ın şeriat hâricinde olarak sırf kendi iradesine dayanarak kanunlaştırdığı mahalli vergiler meyanındadır" diyerek (İnalcık, 1996, 24, 39) Ebüssuûd'un onu şer'î vergiler arasında mütalaa edip harâc-ı muvazzafa saymasına itiraz etmektedir.

Ömer L. Barkan, Halil İnalcık gibi tarihçilerimize göre, Osmanlı İmparatorluğu uyguladığı toprak sistemini Bizans ve Selçuklu devletlerinden devralmıştır. Bu sistem esas olarak Eski İran ve Geç-Roma İmparatorluğu dönemine kadar gitmektedir (İnalcık, 2009, 250). Nitekim Irak arazisi fetholunduktan sonra Hz. Ömer'in (r.a.) yaptığı düzenlemenin Sâsânî devletinden alındığını fıkıh kitaplarımız belirtmektedir.<sup>5</sup>

Bu sistemde tapulu arazi esastır ve burada bir çift öküzün ve aile emeğinin temel olduğu küçük köylü işletmeleri bulunmaktadır. Bu işletmeler için "çift-hâne" ismini teklif eden İnalcık'a göre Osmanlı'daki mirî tapulu arazi ancak bu kavram çerçevesinde anlaşılabilir. Çift resmi denilen bir vergi sistemine bağlı bu ünite, devletin ana vergi ünitesidir (İnalcık, 2009, 250-251).

"Kulluk akçası" veya "raiyyet resmi" de denilen çift resminin, köylü ile eski senyörler arasındaki bazı feodal hizmetlerin Osmanlı devrinde paraya çevrilmiş karşılıklarının toplamından ibaret olduğu anlaşılmaktadır (İnalcık, 1996, 36-37). Fatih Kanunname'sinde bu hizmetlerin neler olduğu kayıtlıdır (Akgündüz, 1990, 1/351). Buna göre ya yedi hizmet ya da 22 akçe çift resmi vardır. Öyle ise çift resmi hesaplanırken yedi hizmet esas alınmış olmaktadır (İnalcık, 1996, 36; Emecen, 1993, 8/309).

Bu verginin niteliğinin ne olduğu yani arazi mi yoksa şahıs vergisi mi olduğu hususuna gelince, Ebüssuûd Efendi arazi vergisi kabul etmekte; ancak İnalcık, çift-hane sisteminde, bir çift öküz, aile emeği ve işlenen arazi, tümü bir üretim ünitesi ve dolayısıyla bir mâlî ünite sayıldığından bahisle alınan çift resmini, birleşik bir vergi görmektedir (İnalcık, 2009, 251). Barkan ise Osmanlı Devleti'nde toprağın ebedî ve ırsî şekilde köylüye kiraya verildiğini, ekilebilir arazinin yani tarlaların, kiracılık şartlarına tabi tutulduğunu ifade etmiş, buna delil olarak Ebüssuûd Efendi'nin kendi el yazısı ile Budin Defteri'nin başına

<sup>5</sup> (Mesela bk. Mevsîlî, 1937, 4/143-144)

yazdığı hükümde, köylüye tahsis edilen topraklar için “ariyet” ifadesini kullanılmasını getirmiştir (Barkan, 1938, 56).

Rum Vilayetini yazan Ömer Bey’in muhtemelen Ebüssuûd Efendi’den naklettiği ifadelerde ise mirî arazilerin fasit icare akdi ile köylüye tahsis edildiği, hem öşür adıyla harâc-ı mukâseme hem de çift akçası adıyla harâc-ı muvazzafının alınması gerektiği söylenmektedir (Barkan, 1938, 61/57-58).

Ebüssuûd Efendi’nin toprağın “ariyet” verildiğini, fasit icare akdi ile tahsisini belirttikten sonra alınan vergileri kira değil de haraç olarak belirtmesinin sebebi, büyük ihtimalle, icare akdini taraflardan birinin istediği zaman sona erdirmesidir. Bu sistemde köylü (raiyye) kendisine tapu ile tahsis edilen araziye terk edemez ve mazeretsiz/izinsiz terk ettiği zaman çift resmini ödemeye devam ettiği gibi bir de boş kalan arazi için “çift bozan resmi” öder.

## 1.2. Çift Bozan Resmi

Osmanlı son dönem maliyecilerinden Süleyman Sûdî, “çift bozan resmi”ni: “Erbabı ziraatten ve hirâsetten olduğu halde çiftini çubuğunu bozup ve tasarrufunda olan araziye ziraat ve hiraset etmeyip başka günâ kâr ve kesbe sülûk eden kesândan zecren alınan resmden ibarettir.” (Sûdî, 1307, 2/65-66) şeklinde tanımlamaktadır.

Osmanlı İmparatorluğunda toprağı ekip dikmek, çift ve çiftliğe malik olmak hakkı birinci derecede köylüye tahsis edilmiştir. Bu sebeple de mükellefiyetleri onlara yüklenmiştir (Çağatay, 1947, 501). Köylü tapu ile kendisine tahsis edilen bu çiftliği mazeretsiz olarak terk edemez, boz yani âtil bırakmaz. Aksi durumda hem çift hem de çift bozan resmi öderdi ki, çift bozanın miktarı Fatih Kanunnamesinde 50 akçe (Akgündüz, 1993, 6/624) iken, Kanuni ve II. Selim dönemi kanunnamelerinde ekseriya 75 akçe kayıtlıdır. Ancak çeşitli kanunnamelerdeki açıklamalardan anlaşıldığı üzere<sup>6</sup> bu 75 akçe aslında çift vergisi ile çift bozan resminin toplamından ibarettir.<sup>7</sup> Bu miktar 1603 yı-

<sup>6</sup> Mesela bk. (Akgündüz, 1994, 8/485)

<sup>7</sup> Her nedense bu durum araştırmacıların neredeyse tamamının gözünden kaçmıştır. Çift bozan için makale yazan Gümüşçü ile Özünlü de Fatih döneminde 50 akçe, Kanuni ve II. Selim döneminde 75 akçe olduğunu söylemişlerdir (Bk. Gümüşçü - Erdoğan Özünlü, 2016, 41).



lında -yıllık olmak üzere- tam çiftlikten 300, nim (yarım) çiftten 150, yarımından aşağısından 75 akçe olarak belirlenmiştir (Akgündüz, 1994, 7/302; Gümüşçü - Erdoğan Özünlü, 2016, 43). Kanunnamelerde çift bozanın 75 akçeden 300 akçeye çıkarılışının sebebi açıklanmış, çok sayıda kişinin çift ve çubuğunu dağıtması nedeniyle arazinin ekilemediği, özellikle de zeâmet ve tımara noksanlık arız olduğu ifade edilmiştir (Akgündüz, 1994, 7/330). Bununla birlikte Semendire vilayetinin 75 akçe çift bozan miktarı aynı bırakılmış ancak sipahinin yerine göre isterse öşür veya yarı öşür alacağı hükme bağlanmıştır (Akgündüz, 1994, 7/355). Miktarın çok artırılmasının Celalî isyanları sebebi ile köylerin boşalmasıyla bağlantılı olduğu; esas olarak vergi tahsilinden ziyade köylünün arazisine dönmesini sağlamak için yapıldığı anlaşılmaktadır. Köylerin boşalmadığı bazı bölgelerdeki çift bozan resminin artırılmaması da bunu teyit etmektedir. Kanunnamelerde geçen miktarlara, kadılar tarafından her zaman uyulmadığına, şer'iyeye sicillerine yansıyan bazı davalar delalet etmektedir.<sup>8</sup>

Trabzon Sancağı Kanunname'sinde diğer Kanunnamelere göre bazı farklı hükümler vardır. Burada çift bozan için "leventlik akçesi" denmiştir. Bu kanunnameye göre önceden üç kile alınan leventlik 5 kileye çıkarılmış; ayrıca leventliğin 75 akçe olduğu belirtilmiştir. Bir kısmını ekip bir kısmını ekmeyenler ekmedikleri yer kadar leventlik ödeyecektir (Akgündüz, 1994, 8/600). Sanatla meşgul olup da hiç ziraat etmeyenler veya ziraat ettiği halde 75 akçe kıymetinden eksik mahsul verenler 75 akçeye tamamlamalı; kazgancılık ve bezirgânlık için başka vilayete giden, yılda birkaç kere köyüne gelenlerden çok kazananlar 150 akçe levendiye ödemelidir (Akgündüz, 1994, 8/601). Burada son maddeye kadar çift bozan resmi veya leventlik akçesinin tazminat kapsamında olduğu görülürken, son maddede çok kazananlardan diğerlerinin iki katı alınması farklı bir vergilendirme veya cezalandırmaya işaret etmektedir.

Çift resmini arazi ücreti, çift bozanı ceza olarak tanımlayan Süleyman Sûdî, üç yıl âtil bırakılan arazinin başka birine verilmesi kanun emri olduğu

<sup>8</sup> Mesela bk. (Coşkun Yılmaz, 2019, 65/564 (Hüküm No: 741)) Bu kararda 30 akçe çift bozan belirlenmiştir. Singer'in nakline göre Kudüs bölgesinde bir köylüye 5 sultani (40 akçe) çift bozan resmine hükmedilirken; başka bir davada üç köylüye 200 sultanîye (1600 akçe) hüküm verilmiştir (Singer, 1996, 131-132).

halde böyle bir cezanın konulmasının, çoğunlukla araziye ekecek çiftçi bula-mama ihtimalinden kaynaklanmış olabileceğini söylemektedir (Sûdî, 1307, 2/66).

Çift bozan resminin bir tazminat olduğunu söyleyen Barkan (Barkan, 1937, 50/115; Barkan, 1949, 545), başka bir yerde onu ceza olarak tavsif etmek-te ve hem bu verginin hem de köylünün istediği yere gidememesini “filan köyden filan ve filan kimselerin hukuk ve rüsumunu toplayacağı bir maaş olarak hadimlerinden birine veren devlet, o kimselerin orada olduğundan ve istihsal faaliyetlerini azaltmadığından emin olabilmeliydi” şeklinde açıkla-maktadır (Barkan, 1937, 294). Buna göre, iki öşür veya çift bozan akçası alınabilmesi için reyanın topraklarını âtil bırakmak hususunda mücbir sebeplerinin olmaması ve sipahinin zarar görmüş bulunması gerekmektedir (Barkan, 1937, 50/110).

Çift bozan resmini “harâc-ı muvazzaf” olarak tanımlayan (Akgündüz, 1990, 1/171) ve bu sebeple şer’î vergilerden sayan Ahmet Akgündüz’e göre, “tasarrufundaki araziye haklı bir sebep bulunmaksızın üç sene ziraat etmeyenlerin arazileri ellerinden alınarak başkalarına tefviz edilir (Albayrak, 1973, 172). Bu süreden aşağı ta‘til ve terkler için ise, çift-bozan resmi verilir.” (Akgündüz, 1990, 1/172). Ancak çift resmini de harâc-ı muvazzaf olarak niteleyen Akgündüz, çiftliğini terk eden kişiden hem çift resmi alınmaya devam edilip hem de çift bozan alınmasını yani onun tasnifine göre çift harâc-ı muvazzaf alınmasının şer’îliğini söz konusu etmediği gibi; çift bozan için alınan mikta-rın çift resminden çok daha yüksek olmasının sebebini de açıklamamaktadır. Hâlbuki Kanunnamelerde bunun araziden alınması gereken öşür vergisi yerine alındığı açıkça yazılmıştır.

Çift bozan resmi, temelde arazinin âtil kalması sebebiyle alınmaktadır ve aslında tek bir tür değildir. Kendisine çiftlik tahsis edilen bir köylü ya şehir göç edip başka meslekle uğraşmaya başlayabilir ya da başka bir köye gidip orada arazi ekip dikebilir. Bunlarda da iki durum vardır; ya köydeki arazisini işlemeye devam etmekte ya da âtil bırakmaktadır. Bu durumların hepsinde çift resmi alınmaya devam etmektedir. Arazi ekildiği müddetçe çift bozan alınmamaktadır. Arazi âtil kaldığında ise başka köyde arazi işleyenden iki öşür; herhangi bir arazi işlemeyenden ise çift bozan akçesi adıyla maktu bir

miktar alınmaktadır. Bu bize, çift bozanın tapulu araziden onda veya sekizde bir oranında alınan öşürün karşılığı olduğunu göstermektedir. Yani bir çeşit tazminattır. Nitekim çeşitli kanunnamelerde bu husus açıkça gösterilmiştir. Mesela III. Murad devri Rumeli Eyaleti Niğbolu Sancağı Kanunnamesine göre ziraatı bırakıp başka işle meşgul olan, Müslümansa 50 akçe öşür bedeli, 22 akçe çift resmi; kafirse 62 akçe haraç bedeli, 25 akçe ispençe ödemesi gerekmektedir. Ancak ziraata elverişli kendi yerini bırakıp başka yerde ziraatla meşgul olan, bir kendi sipahisine bir de işlediği arazi sipahisine öşür verecektir (Akgündüz, 1994, 8/485, 487).<sup>9</sup> Bu, çiftçiyi tekrar kendi toprağına döndürme gayesi taşıması sebebiyle bir yönüyle cezadır.

Burada şunları da ifade etmek gerekir ki, farklı kanunnamelerde çift bozanla ilgili geçen ifadelerden anlaşıldığına göre yerini bırakıp başka yere gidenler 10 yılı geçmediği<sup>10</sup> müddetçe öncelikle geri döndürülmeli, bunun için gerekirse cebir kullanılmalı; bu imkân kullanılmamış veya kullanılamamışsa gittiği yerde ziraat edenler önce geri dönmesi veya arazisini ekmesi için uyarılmalı, dikkate almazsa iki öşür ödemeli; çiftçiliği tamamen terk edip başka sanat veya meslekle uğraşmaya başlamışsa çift bozan akçesi alınmalıdır (Mesela bk. Akgündüz, 1991, 3/466-467; Akgündüz, 1994, 7/233, 289).

Barkan'ın kaydettiği üzere bir sipahiye kayıtlı raiyye başka bir yere yerleştiğinde eğer 10 yılı geçmiş veya kendisi vefat etmiş oğlu kalmış ve bıraktığı toprak da ekiliyorsa sadece raiyyet resmi olan ispençe veya çift resmi alınabilmektedir (Barkan, 1937, 58/296-297). Bunlardan anlaşıldığına göre bir kişi tapulu arazisini terk etse bile başka birine arazi tahsis edilmediği müddetçe çift resmini ödemeye, toprak âtil kaldığı müddetçe de çift bozan resmi ödemeye devam etmektedir.

## 2. Çift Bozan Vergisinin Meşruiyetine Karşı Yazılan Risaleler

Bu bölümde çift bozan ve onunla bağlantılı olarak toprağına zorla geri çevrilme aleyhine yazılan iki risaledeki görüşleri ana hatlarıyla ortaya koymaya çalışacağız. Bu iki risalenin birincisi fazla tanınmayan bir âlime Yasin el-

<sup>9</sup> (Ayrıca bk. Akgündüz, 1994, 7/723)

<sup>10</sup> Bu süre istisnai durumlarda fermanlarla daha uzun belirlenmiş olsa da genel uygulama 10 yıl şeklinde olmuştur (Bk. Gümüşçü - Erdoğın Özünlü, 2016, 38-39).

Faradî b. Mustafa el-Cu'fî el-Bikâî'ye<sup>11</sup> (öl. 1095/1683) diğeri ise meşhur âlim Abdülgani en-Nablusî'ye (1050/1641-1143/1731) aittir. Aynı bölgede yaşayan, aralarında hoca talebe ilişkisi olma ihtimali yüksek olan bu âlimlerin görüşlerinin bölgede yaşayan tüm ulemanın görüşlerini aksettirip aksettirmedigini net olarak anlama imkânımız yoksa da en azından bir kısım ulemadaki temayülü gösterdiğini düşünebiliriz.

Yasin el-Faradî'nin eserinin adı, "*Nuşratü'l-müteğarribîne 'ani'l-evân 'ale'z-zalemeti ve ehli'l-'udvân*"dır.<sup>12</sup> Yazar, eserine Şam bölgesinde zulmün, halk üzerindeki külfet ve vergilerin arttığı, asker ve sipahinin kalplerine gaflet arız olduğu şikâyeti ile başlamaktadır (Faradî, Bayezid, 2746, 1088, 2b). Sipahiler zulüm içine düştüklerini fark etmeden, memleketlerini terk edenlere musallat olmakta, mallarını almayı mubah görmekte, cehaletleri sebebiyle bir de bunun Allah tarafından kendilerine helal kıldığını zannetmektedirler (Faradî, Bayezid, 2746, 1088, 2b-3a). Sipahilerden biri elinde bir emr-i sultânî ile gelip Şam beldelerinden içlerinde âlimler, müderrisler, imamlar, müezzinler, salih

<sup>11</sup> Hakkında fazla bilgi bulunmayan yazar hakkında Hicri 11. yüzyılda Dimeşk ileri gelenleri hakkında yazılan bir biyografi eserinde şu bilgiler verilmiştir: "Fakih, faradî (feraizde üstat), Hanefidir. Dimeşk'te eğitim görmüş ve kendi eliyle çok miktarda kitap/yazı yazmıştır. Hafızası kuvvetlidir. Mezhebin furuundan ve fetva için sorulan sorulardan çok sayıda ezberi vardı. Emevî Camiinde Babü'l-Berid yanında otururdu. İnsanların kendisine yoğun rağbeti vardı. 1095'te vefat etmiştir." Ayrıca bu eserde es-Suâlâtî lakabı kaydedilmiştir (Muhibbî, 1284, 4/493, özetleyerek). İbn Abidin, allâme ve şeyh diyerek kendisinden bir nakilde bulunmuştur (İbn Âbidin, 1/151). Kütüphanelerde kayıtlı çeşitli eserleri bulunmaktadır.

<sup>12</sup> Kütüphane kaydı: "Nusretü'l-Müstağarribine Ani'l-Evtan ale'z-Zalemeti ve Ehli'l" şeklindedir. Bizim tamamını okuyup incelediğimiz yazma nüsha Yazma Bayezid Devlet Kütüphanesi 2746 numara ile kayıtlıdır. 66 varaktan oluşmaktadır. Yazmadaki ferağ kaydına göre müstensihî, Abdülmuhsin b. Abdülgani'dir ve 11 Muharrem 1088 yılı Pazartesi günü yazım tamamlanmıştır (66a). Buna göre müellifi hayatta iken çoğaltılan bir nüsha olmaktadır. Eserin Almanya Berlin Devlet (5629), İrlanda Chester Beatty (6/4839); Suriye Zahiriyeye (6879) nüshaları olduğu kaydedilmiştir (*Hizânetü't-Türâs*, 50/807). Berlin Devlet Kütüphanesinde 907 numara ile kayıtlı bulunan yazma nüshanın internet üzerinden elde ettiğimiz nüshasında eserin ilk sayfasında müellifi ile mütalaa edildiği, sonunda ise müellif tarafından 12 Cumadî'l-ahira 1087 yılında bitirildiği kaydı bulunmakta, kâtibi için ayrıca kayıt bulunmamaktadır. Bu da bu nüshanın ya müellif tarafından yazıldığını ya da yanında birine yazdırıldığını akla getirmektedir. Güzel bir hatla harekeli olarak yazılmış bu nüsha 70 varaktr.

insanların da bulunduğu, yerlerini değiştiren kişileri geri dönmeye ya da “raiyyet resmi” ödemeye zorlamaktadır (Faradî, Bayezîd, 2746, 1088, 3b).

Din kardeşlerinin ricası üzerine eseri yazdığını söyleyen (Faradî, Bayezîd, 2746, 1088, 4a) Faradî'nin eseri bir mukaddime, iki bab (bölüm) ve bir sonuçtan oluşmaktadır. Asıl konuyu iki bölümde işleyen yazar, mukaddimedeki zulmün kötülüğü, zulümden kaçmanın gerekliliği üzerinde durmuş daha çok vaaz etmiştir. Son bölümde ise zulümden tevbe anlatılmıştır.

Abdülğani Nablusî'nin (1050/1641-1143/1731) risalesinin adı ise “*Tahyîru'l-ibâd fi sükne'l-bilâd*”dır.<sup>13</sup> Kendisine yöneltilen bir suale cevâben yazılmıştır. Soruya göre iki köylü, Üskûfe adlı kendi köylerini yıllar önce terk etmişler, es-Sûk isimli başka bir köye yerleşmiş, burada evlenip çocuk çocuk sahibi olmuşlar, sonra eski köylerine dönmek istemişler ancak es-Sûk köyünün vergilerini toplayan sipahi bunları yakalayıp şer'î hâkimin huzuruna çıkarmış, yeniden es-Sûk'a dönmeleri ve vergi ödemeleri için karar çıkartmış, bu karar ile örfî hakime gidip köylüleri tutuklatmış, hapiste yanlarına varıp onları ölümle tehdit ederek bir senet imzalatmış, buradaki meblağın yarısını

<sup>13</sup> Bu risale, Konya Yusufâğa Kütüphanesi'ne kayıtlı 4825 demirbaş nolu Nablusî'nin risalelerinden oluşan 282 varaktan oluşan yazma eserin 216a-220b varakları arasındadır. Risalenin ne zaman yazıldığına dair bir kayıt yoktur. Belki 1135 yılında kısa süreli Dimeşk Hanefî Müftülüğü yaptığı zaman (Özel, 2006, 32/268) yazılmış olabilir. Belki de resmi müftü olmadığı halde soru gelmiş olabilir. Ancak ifadesi sorunun resmi makamı sebebiyle yazıldığını işaret etmektedir. Yazmanın ne zaman istinsah edildiğine dair de en sonda bir ibare yer almamakta ancak sondan bir önceki risalenin sonunda bu risalelerin, 1177 yılı Ramazan ayının sonlarında Abdülkâdir b. Ömer el-Hamevî tarafından, Dimeşk muhafızı ve hac emiri büyük vezir Osman Paşa'nın oğlu Derviş Bey için yazıldığı kaydedilmiştir (vr. 256b). Risale, Konya Karatay Yusufâğa Kütüphanesi kataloğuna 42 Yu 4825/29 demirbaş no ve “*Tahgiri'l-İbâd fi Sakeni'l-Bilad*” adıyla kaydedilmiştir. Varak da 215b-220b verilmiştir. Risalenin incelediğimiz ikinci nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Çelebi Abdullah Koleksiyonu'na 385 demirbaş no ve “*Tahbirü'l-ibad fi Sükna'l-Bilad*” adıyla kaydedilmiş; varak da 264b-270 arasındadır. Bu risalenin de ne zaman yazıldığına dair kayıt yoktur. Dimeşk'teki Zahiriyye Kütüphanesinde de nüshaları olduğu kaydedilmiştir (*Hizânetü't-Türâs*, 90/307). Biz kaynak olarak Yusufâğa nüshasını vereceğiz.

Makalemizi yazdıktan sonra bu risalenin Bekri Alaaddin tarafından tahkik edilerek makale olarak neşredildiğini öğrendik. Yazar, risalenin Zahiriyye Kütüphanesi (4008, vr. 42a-44b) nüshalarını kullanmıştır (s. 21). Risale ile ilgili kısa bir özet yapmış; fazlaca bir değerlendirmeye yapmamıştır (s. 18-20). Arapça metin 28-37 sayfa arasındadır (bk. Aladdin).

aldıktan sonra diğer yarısını da örfî idareciye ödeyeceği iddiasıyla baskı yapmıştır. Bu kişiler de Hanbelî ve Şâfiî birer âlimden fetva almışlar, Hanefî mezhebine göre görüş bildirmesi için de Nablûsî'ye sormuşlardır (Nablûsî, Yusufağa, 4825/29, 1177, 216a-b).

Kendisine soru iletilenlerden Hanbelî müfti Ebu'l-Mevâhib el-Hanbelî şu cevabı yazmıştır: "Bu yazılanlar eğer doğru ise köylülerin sipahiye bir şey ödemesi gerekmez ve bu sebeple sipahi onları dava edemez. Sipahi aldığı meblağı geri vermelidir. Köylüleri es-Sûk köyünde oturmaya mecbur edemez. Çünkü beldeler Allah'ın beldeleri, kullar da Allah'ın kullarıdır ve Allah'ın kulları kendileri için hayır gördükleri her yerde yerleşebilirler. Bu hususta haddi aşmak zulüm, bunu helal görmek de küfürdür." (Nablûsî, Yusufağa, 4825/29, 1177, 216b). Şâfiî müfti, Ahmed el-Gazzî eş-Şâfiî bu cevabın altına kendisinin de aynı görüşte olduğunu yazmıştır (Nablûsî, Yusufağa, 4825/29, 1177, 217a).

Faradî ve Nablûsî, çift bozanı ve toprağını terk eden köylünün zorla geri çevrilmesini uygun görmemekte ve sert bir dille eleştirmektedirler. Faradî'nin eseri epeyce geniş olduğu için ayrıntılıdır ve daha fazla delile yer verilmiştir. Atıf bulunmasa da risalesinden anlaşıldığı üzere Nablûsî, Faradî'nin eserini okumuş ve istifade etmiştir. Bu sebeple burada önce Faradî'nin eserini esas alarak çift bozan ve cebrî ikametle ilgili itirazları zikredecek, delillerini inceleyeceğiz, ardından Nablûsî'deki farklı hususları kaydedeceğiz.

## 2.1. Ayetten deliller

a) "Ey iman eden kullarım, arzım geniştir. O halde ancak bana ibadet edin!"<sup>14</sup> Her iki âlim de bu ayetin çeşitli tefsirlerini aktarmış; zulme maruz kalan ve dinini yaşayamayan kişinin kendisine yapılan zulüm ve cefayı def edecek imkân bulamazsa hicret edebileceğini, hatta etmesi gerektiğini (Faradî, Bayezîd, 2746, 1088, 10a-11a; Nablûsî, Yusufağa, 4825/29, 1177, 218b) söylemişlerdir.

<sup>14</sup> el-Ankebût 29/56.

b) "Mümin erkek ve mümin kadınlara, işlemedikleri bir şey nedeniyle eziyet edenler şüphesiz bir bühtan ve apaçık bir vebal yüklenmişlerdir."<sup>15</sup>

Faradî, bu ayete istinaden topraklarını terk edip başka yere yerleşmiş çiftçilerden herhangi bir bedel alınmasını ve tekrar eski yerlerine dönmeye zorlanmalarını haram görmektedir. Bunun engellenmesi de emir sahiplerine vaciptir (Faradî, Bayezîd, 2746, 1088, 12a).

Her iki ayet de genel hükümler barındıran ayetlerdir. Birinci ayet, bir beldede dini yaşama hususunda sıkıntı çeken Müslümanların hicret etmesini emreden; ikinci ayet de haksız yere bir mümine eziyeti yasaklayan ayetlerdir. Bu ayetlerle sipahinin, arazisini terk etmiş çiftçiden geri dönmesini veya çift bozan akçesi ödemesini istemesi arasında çok dolaylı bir bağlantı kurulabilir. Eğer çiftçi din uğruna arazisini terk etmişse veya sipahi haksız yere bu taleplerde bulunursa o zaman sadece bu ayetler değil başka ayetler de bu hususu yasaklar.

## 2.2. Hadisten deliller

a) "Beldeler Allah'ın beldeleri, kullar da Allah'ın kullarıdır. Sana her nerede hayır isabet ederse orada kal!" ( "الْبِلَادُ بِلَادُ اللَّهِ، وَالْعِبَادُ عِبَادُ اللَّهِ، فَحَيْثُمَا أَصَبْتَ خَيْرًا فَأَقِمِ ") hadisini her iki âlim de delil getirmiştir (Faradî, Bayezîd, 2746, 1088, 12a).<sup>16</sup>

Her ne kadar Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde rivayet edilmiş olsa da bu hadis doğrudan bir hükme delil olacak sıhhatte değildir. Ancak hükme medar olabilecek sıhhatte kabul edilse bile kendisinden daha sahih hadislerle arasında tearuz vardır. Çünkü hadis mutlak manada alındığında her insanın dilediği yere yerleşme hakkı vardır ve buna engel olunamaz. Ancak Mekke'nin fetihinden önce gücü yeten her Müslümanın Medine'ye hicret etmesinin emredildiği (Önkal, 1998, 17/463), Hz. Osman'ın Ebû Zer el-Gıfârî'yi Rebeze'de oturmaya mecbur tuttuğu (Aydınlı, 1994, 10/267), tarih boyunca zorunlu iskânın İslam devletlerince uygulandığı, fıkıh kitaplarında çeşitli durumlarda sürgün cezasının verileceğinin hükme bağlandığı bilinmektedir. Buna göre hadisin diğer hadislerle birlikte değerlendirilmesi ve herhangi bir durum ol-

<sup>15</sup> el-Ahzâb 33/58. (Faradî, Bayezîd, 2746, 1088, 11b)

<sup>16</sup> Hadis için bk. (Ahmed b. Hanbel, 1421/2001, 3/37) *Müsned*'i tahkik edenler ve Elbâni zayıf bulmuştur. Senesinde tanınmayan kişiler vardır (Heysemi, 4/72 No: 6298).

maksızın yani toplum maslahatı gerektirmediği, ortada herhangi bir suç olmadığı zamanlarda insanların dilediği yerlere yerleşme imkânı sağlanmasının yani seyahat ve yerleşme hürriyetinin olması gerektiği şeklinde anlaşılmalıdır.

b) Faradî, vergiyi bir tür cizyeye benzetmiş ve “Müslüman üzerine cizye yoktur” hadisini delil getirmiştir (Faradî, Bayezîd, 2746, 1088, 12b).<sup>17</sup> Çift bozanın cizyeye benzetilmesi doğru değildir. Çünkü arazinin ekilmemesi nedeniyle alınmaktadır. Yani şahıs vergisi değildir. Ayrıca Müslümanlardan şahıs vergisi alınmasına bir engel de bulunmamaktadır. Fıtır sadakası bir nevi şahıs vergisidir. Osmanlı başta olmak üzere İslam devletleri Müslüman fertler üzerine de zaman zaman çeşitli vergiler koymuşlardır.

c) Müminlere eziyeti yasaklayan başka hadisleri de delil getiren Faradî, “Her bidat dalalettir” hadisini de delil olarak zikretmiştir (Faradî, Bayezîd, 2746, 1088, 13a-b). Burada kendi görüşünü şöyle ifade etmiştir: “Bulunduğu beldelerden başka yere hicret etmesi vacip veya mendup olan ve yeni bir vatan tutmuş muhacirlere taarruz edip onları eski yerlerine dönmeye veya mal vermeye zorlamak haramdır. Özellikle de bu kişiler vatan-ı aslîlerinden ayrıralı 15 yıl geçmiş, orayla ilgili ahkâmı kesilmiş, yeni bir yer vatan edinmiş, burada mülk ve evlat sahibi olmuş kişiler ise... Bu haram, merdud ve batıl bir bidattir. Bunları yapmak isteyen kişiler engellenmeli, şiddetli tazir cezası verilmelidir. Eğer âlimlere ilimleri sebebiyle taarruz edilirse bu helak ve küfür sebebidir.” (Faradî, Bayezîd, 2746, 1088, 14a).

Müellif 15 yılı zikrederek Kanunnamelerdeki 10 yıllık süreye atıf yapar gibidir. Yani Kanun’a uygun olmayan taleplerin meşru olmadığını ifade ettiği akla gelmektedir. Ancak ifadenin kuruluşu her durumda toprağını/köyünü terk ederek başka bir yere yerleşen kişilerin eski yerlerine dönmeye veya geri dönmeme karşılığında herhangi bir vergi vermeye zorlanamayacağı şeklinde anlaşılmalıdır. Âlimlerle ilgili kayıt, sipahilerin ilim tedrisine gitmiş ve bu arada belki de âlim olan kişileri bile köyüne dönmeye veya çift bozan vergisi ödemeye zorladığını, bu arada da bazılarının ilmi istihfaf eden ifadeler kullandığını akla getirmektedir.

<sup>17</sup> Hadis için bk. (Ahmed b. Hanbel, 1421/2001, 4/349 No: 2576; Tirmizî, “Zekât”, 11 No: 633) Senedi zayıf bulunmuştur.



Bu deliller de çok dolaylı ve genel delillerdir. Önce çift bozan veya çiftçinin zorla geri çevrilmesi zulüm, haksızlık olarak tavsif edilmiş. Sonra böyle bir durumun Rasûlullah (s.a.v.) ve sahabe döneminde olmadığı ifade edilerek bidat denmiştir. Bu mantıkla devletin pek çok tasarrufuna bidat denilebilir.

### 2.3. Âlimlerin Fetvaları

Faradî, eserin ikinci bölümünde (babında) ileri gelen âlimlerin bu konuyla ilgili gördüğü fetvalarına yer vermiştir.

a) İlk fetva Şam Hanefî müftülüğü yapmış Abdurrahman İmâdî'den (1051/1641)<sup>18</sup> nakledilmiştir. Soruya göre Ba'lebek şehrine mültezim olarak gelen bir kişi, oradan Dimeşk şehrine göç etmiş ve en azı 20 en çoğu 70 yıldır bu şehirde oturan kişileri tekrar Ba'lebek şehrine dönmek hususunda çok sıkıştırmış ve elindeki emr-i sultanîye dayanarak bu göç edenlerin bir bölümü ile hâkim-i şer'înin önüne çıkmışlar hem mahkemede hazır bulunanlar hem de bulunmayanlar için 120 Osmanî (akça) hazineye (mültezime) ödenmesi için hüccet (karar) çıkarılmıştır. Bu iltizamın şeriat ve kanun açısından geçerli olup olmadığı sorulmuştur.

Abdurrahman İmâdî bu soruya, bu iltizamın batıl, şer'-i şerife ve kanun-ı münife aykırı olduğu, hiç kimsenin bir Müslümanı bununla ilzam etmesinin caiz olmadığı şeklinde cevap vermiştir (Faradî, Bayezîd, 2746, 1088, 20a-b).

Sonra aynı soru Dimeşk Şâfiî müftüsü Necmeddin el-Gazzî, Mâlikî müftüsü Ahmed el-Malikî ve Hanbelî Müftüsü Muhammed el-Hanbelî'ye iletilmiştir. Hepsinin cevabının ortak noktası, böyle bir iltizamın şer'-i şerife ve kanun-ı münife aykırı olması sebebiyle batıl ve bidat olmasıdır (Faradî, Bayezîd, 2746, 1088, 20b-21a).

b) Faradî, Dimeşk'te Şâfiî müftüsü Abdülkâdir es-Sâfûrî'ye kendi yazısı ile "bir köyde tartışmasız şekilde elli yıldan fazla oturan, burada mülk edin-

<sup>18</sup> Adı Abdurrahman b. İmâdüddin b. Muhammed el-İmâdî'dir. Hanefîdir. 978 yılında Dimeşk'te doğmuş, yedi yaşında babası vefat edince yetim büyümüştür. Çeşitli hocalardan eğitim görmüş; Nakşî tarikatına intisap etmiştir. Dimeşk'teki İşbiliyye, Selimiyye ve Süleymaniyye medreselerinde hocalık yapmış, 1031 yılında ifta görevi verilmiştir. Çeşitli eserleri vardır. *Fetâvâ'sı* Zahiriyye kütüphanesinde el yazma olarak (5377) bulunmaktadır (Hâfız - Abâza, 2000, 1/530-531).

miş bir topluluğa başka bir köyün zaiminin (sipahi) kendi köyü ahalisinden olduklarını söyleyerek geri gelmelerini veya raiyyet resmi ve çift bozan dedikleri bir mükellefiyet ödemelerini istemesinin şer'a ve kanuna uygunluğunu" sormuş; o da, resm-i raiyyetin aşağılık bir zulüm, çift bozanın da bağı ve düşmanlık olduğu, veliyyülemr veya naibinin bunları engellemesi gerektiğini söyleyerek cevap vermiştir (Faradî, Bayezıd, 2746, 1088, 21a-b).

Soruda yıl belirtilmiş ancak cevapta yılla ilgili bir tafsilata girilmemiştir. İfadeden sanki her durumda bu vergilerin caiz olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak fetvayı soruyla bağlantılı yorumlamak da mümkündür.

c) Gazze Hanefî Müftüsü<sup>19</sup> Hayreddin Remlî'ye, arazisinin yarısı sultanî (mirî), yarısı vakıf olan bir köy halkından çok sayıda kişinin istenilen yükümlülüklerin (vergilerin) ağırlığı ve zulümler sebebiyle başka bir İslam beldesine göç edip burada evlenip çoğaldıktan, eski köylerini terkin üzerinden 30 yıl geçtikten sonra terk ettikleri köyün vakıf sorumlusu (nazırı) veya vekilinin bunlara gelip geri dönmeye zorlaması veya terk ettikleri arazi için bir şey ödemelerini istemesinin şer'an imkânı sorulmuştur.

Remlî, ne vakıf sorumlularının ne de sultanın bu hususta ilzam edebileceği görüşünde olan bir âlimin bulunmadığını söylemiş; buna temel gerekçe olarak da hem vakıf hem de mirî arazide araziyi işleyen köylünün kiralayan konumunda olmasını göstermiştir (Faradî, Bayezıd, 2746, 1088, 21b-22b). Bu fetvada da ifade genel kullanılmış, süreyle ilgili bir kayıt getirilmemiştir.

Burada verilen cevaplarda açıkça çift bozan ve köylünün geri çevrilmesi aleyhine fetva verildiği görülmektedir. Ancak cevapların soruyla bağlantılı olduğu düşünülürse bütün sorularda verilen yıllar Kanunnamelerde belirlenen yıllardan fazladır. Göçünün üzerinden on yıl geçenlerin zorla geri çevrilemeyeceği ve eski köyüyle alakası kesilenlerden bir şey talep edilemeyeceği hem Kanunnamelerde hem de şeyhülislam fetvalarında belirtilmiştir. Fetvalarda "kanun-ı müniif" vurgusu bununla alakalı olmalıdır.

#### 2.4. Faradî'nin Kendi Görüşleri

<sup>19</sup> Bu ifade Faradî'ye aittir. Halbuki Remlî, Gazze'de kısa süre kalmış, hayatının büyük bölümünü Remle'de geçirmiş ve hayatı boyunca resmî bir görev almamıştır (Geniş bilgi için bk. Pekcan, 2007).

Faradî, arazi ile ilgili bir fasıl açarak burada fakihlerin haraç ile ilgili ibarelerini nakletmiştir. Bunlara göre, haraç ancak ekilebilen araziden alınmaktadır. Haracî arazi sahibi toprağını terk edip kaçarsa onun zorla yerine döndürülemeyeceği ve haracın kendisinden alınmayacağına dair imamların fetvası vardır. Toprak ya devlet tarafından imar edilir ya da ekip dikecek başkasına verilir ve haraç bu şekilde tahsil edilir (Faradî, Bayezîd, 2746, 1088, 14b-18a). Faradî, bu hükümlerin haraç arazisinin aslî sahipleri için geçerli olduğunu, ancak bu arazi sahipleri kaçarsa veya mutlak aile vakfı, hayır vakfı, tımar veya beytülmal (miri) arazisini işleyenler kaçarlarsa bunlara herhangi bir vergi yoktur, geri dönmeye de bu araziye ekip dikmeye de zorlanamazlar, demektedir (Faradî, Bayezîd, 2746, 1088, 17b-18b).

Bir köylü ister sahip olduğu ister devletin vakıf arazisi ister sultanın askere verdiği ikta arazisi olsun, terk eder başka yere giderse (kaçarsa) herhangi bir şey gerekmez. Bunlar tekrar geri dönsünler ve orayı imar etsinler ve araziye eksinler diye konulan yükümlülükler de şüphesiz haramdır. Hele de bu kişiler Kur'an'la, ilimle uğraşanlardan ise haramlık artar. Bunları yapan zâlimlerin kötü bir sonla (imansız) ölmekten korkmaları gerekir. Bunu yapan zalim inadından vazgeçmez ve bu günahı işlemekte devam ederse, Allah ve Rasülüne savaş açanlardan olur ve bu husustaki ayetin (Mâide 5/33) kapsamına dâhil olur (Faradî, Bayezîd, 2746, 1088, 19a-b).

Faradî, bu vergiyi toplayan kişinin (sipahinin)<sup>20</sup> vergi istediği kişinin adının sultanın defterinde (tahrir defteri) önceden beri kayıtlı olmasını, daha önceden beri bu verginin alınmasını, bu hususta sultanın izni olduğunun ileri sürülmesini kabul etmemiş; örf-âdetin şeriat yerine geçemeyeceği, yani nas olan yerde örfle amel edilemeyeceğine dair nakiller yapmıştır (Faradî, Bayezîd, 2746, 1088, 31b-32b). Sultanın emrinin şeriata ters olmayacağını, olursa da tutulmayacağını söyleyen Faradî'ye göre, "Sultan da -hâşâ- böyle şeriata zıt bir emir vermez." (Faradî, Bayezîd, 2746, 1088, 36a-b). Verginin önceden beri alınıyor olmasını onu meşru kılmaya yetmeyeceğini de bidat hadisiyle delillendirmiştir. Bidatı çıkaran öncekiler olsa bile sonrakiler de onu işleyemezler (Faradî, Bayezîd, 2746, 1088, 36b-37a).

---

<sup>20</sup> Eserde şeytan denmiş

Faradî en sonda şöyle özetlemiştir: Bütün bu delillerden Kitap, sünnet ve icma ile hâsıl olduğuna göre bir kişinin beldesinden hicreti vacip ile sünnet arasında dönmektedir. Bulunduğu beldeden hicret eden bir kişinin sahip olduğu arazisi harâc-ı mukâseme türünden ise ne haraç öder ne de arazi sahibi onu dava edebilir. İdareci bu araziyi başka birine verir ve elde edilen gelirden o yılın haracını alır. Arazi, vakıf veya beytülmale ait arazi ise ayrıldıktan sonra haraç ödemesi gerekmez. Hadiste belirtildiği üzere Allah'ın kulları diledikleri beldeye yerleşebilirler. Onları tekrar eski yerlerine döndürmek veya karşılığında bir şey almak için zorlamak caiz değildir. Onlardan zorla mal alınması helal görmek ise imanı selbeder (Faradî, Bayezıd, 2746, 1088, 38b-39a).

### 2.5. Nablûsî'nin Kendi Görüşleri

Nablûsî, ifadelerine bir kişiyi zorbalıkla, cebren (kahır ve galebe ile) bir yerde yerleşmeye mecbur etmenin zulüm ve haddi aşmak olduğunu, Müslümanların özellikle de gücü olan idareci ve diğer kişilerin bunu engellemesinin vacip olduğunu söyleyerek başlamıştır (Nablûsî, Yusufâğa, 4825/29, 1177, 217a-b). Çift bozanı anlattığı bölümde, köyü terk edip şehre yerleşen kişiyi sipahinin ya terk ettiği araziye geri dönmesi ya da bir para ödemesi hususunda sıkıştırdığını, bazen babası hatta dedesi köydeki araziye terk etmiş, kendisi şehirde doğmuş, çiftçiliği bilmeyen, başka zanaatlarla uğraşan kişilerden bile geri toprağa dönmemesi karşılığında anlaştıkları bir meblağı aldığını söylemektedir. Bu durum ilim tahsili için köylerinden ayrılanlar için dahi olmakta; bu talebeler de şer'î hâkime veya siyasî hâkime başvurup sipahiyi engellemek için şer'î hüccet almak istemektedirler. Çift bozan adıyla alınan bu mal Müslümanların icma ile kesin haramdır ve haramlığı dinden zarureten bilinir. Çünkü iman ve İslam bunun haram olduğunu bilmeye bağlıdır. Helal kabul eden de icma ile kafirdir. Bütün bunlar kişilerin köye dönüp eskisi gibi imar etmeleri için mükellefiyet yükleyen sipahi hakkındadır (Nablûsî, Yusufâğa, 4825/29, 1177, 217b).

Nablûsî'ye göre bu kişilerin eski köylerine geri dönmelerine mâni olmak çift bozan vergisinden daha büyük bir zulümdür. Çünkü insan tabiatı itibariyle vatanını sever, ondan bahsetmekten hoşlanır, oraya karşı şevk duyar. Kendi vatanına yeniden dönmek isteyen bu insanları engellemek, onları hapsedirmek, onlardan cerime (para) almak, hiç şüphesiz, ulemanın çirkinliğinde ve

haramlığında ittifak ettiği ve helal görmeyi küfür kabul ettikleri çift bozan vergisinden daha çirkin bir fiildir (Nablûsî, Yusufâğa, 4825/29, 1177, 218a-b).

Her iki âlimin de dönemlerindeki haksızlıkları önlemek istediği anlaşıl-maktadır. Bunu yaparken doğrudan haksızlığın nedeni olarak gördükleri iki düzenlemeyi hedef almışlardır. Hâlbuki bir düzenlemenin meşruiyeti başka, uygulanmasındaki yanlışlık veya istismar edilmesi farklıdır.

### 3. Osmanlı Fetva Kitaplarında Çift Bozan

Osmanlı uleması arasında çift bozan vergisinin ve çiftçinin terk ettiği ara-ziye cebren geri çevrilmesinin ne kadar tartışma konusu edildiğine dair eli-mizde yeterli veri bulunmamaktadır. Yukarıda bahsi geçen iki risalenin de Osmanlı kütüphanelerinde nüshasının bulunması, İstanbul'daki ulemanın en azından bir bölümünün bu eleştirilerden haberdar olduğunu göstermektedir. Buna rağmen, yazma eser veri tabanlarında yaptığımız araştırmalarda bu risa-lelere cevap yazıldığına dair bir kayda tesadüf edemedik. Belki bazı eserlerde atıfta bulunulmuştur; ancak bunun için çok daha fazla araştırma yapılması gerekmektedir.

Osmanlı'da araziden alınan vergilere şer'î bir çerçeve çizmeye çalışan Ebüssuûd Efendi'nin Budin, Selanik ve Üsküp kanunnamelerinin bizzat hazırlayanlardan olduğu ifade edilmiş (Demir, 2004, 64) ve bu kanunnamelerde de çift bozan resmi yer almıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla çift bozana açıkça temas eden ve yer veren eserlerden başlıcası yıllarca Üsküb Müftülüğü yapan Pîr Mehmed Üskübî'ye (öl. 1020/1611) ait *Zahîrî'l-kudât* adlı eserdir.<sup>21</sup> Arazi, vergi ve vakıf hukukuna ait eserde kendi fetvaları yanında çok sayıda şeyhülislam fetvasına ve bazı kanunname maddelerine yer verilmiştir.

Burada geçtiği üzere, celây-ı vatan olan (köyünü terk eden) birisi başka yerde yurt tuttuktan sonra 10 yılı geçince geri çevrilemez, arazisi üç yıldan sonra başkasına verilmelidir (Akgündüz, 1996, 9/403-404; Albayrak, 1973, 173). Kendisinden çift bozan da alınamaz (Akgündüz, 1996, 9/402-403). Eğer terk ettiği araziye başkasına emanet eder de arazi ekilip dikilirse yine çift bozan alınamaz (Akgündüz, 1996, 9/403). On yılı geçse bile başka yerde yerleşen raiyyeden, eğer terk ettiği yerdeki arazi âtil ise çift bozan resmi alınır (Akgün-

<sup>21</sup> Geniş bilgi için bk. (Özen, 2007)

düz, 1996, 9/403; Ayrıca bk. *Kanunu Ebu's-Suûd*, Bavyera, cod.turk 612, 51a-b (47a-b)). Bir köyden başka köye göçüp, önceki köyle alakası kalmayan ve yerleştiği yerdeki sipahiye gerekli vergileri ödeyen raiyye ise önceki sipahisine bir şey ödemez (Akgündüz, 1996, 9/455).

Bu eserde ilginç bir fetva vardır. Bir sipahinin defterinde kayıtlı birisi köyünü terk edip başka yere gittikten sonra vefat etse, oğlunu sipahinin tutup köye geri getirmeye ve hakkını almaya imkân olup olmadığını sormuş, şöyle cevap vermiştir: “Şer’î maslahat değildir. Koyun kimin ise kuzu dahi anındır diye şâyi; ancak bu makulede veliyyü'l-emre müracaat olunur. Nice memur ise öyle olur; nizam-ı memleket için olan emr-i âliye itaat vacibedir.” (Akgündüz, 1996, 9/404). Bu fetva aslında şer’an uygun olmayan bir hususta, daha büyük bir maslahat sebebiyle sultanın düzenleme yetkisinin kabul edildiğini göstermektedir.<sup>22</sup>

Kanunu Ebüssuûd adıyla kayıtlı umumi bir Kanunname’de hem kanunnamelerden hükümler aktarılmış hem de bazı fetvalar kaydedilmiştir. Bunların ortak noktası, şartları dahilinde çift bozanın alınabileceği yönündedir. Ancak burada geçen ve Ebüssuûd Efendi’ye atfedilen<sup>23</sup> bir fetvada, “Kanun-ı kadimde, çift bozan hususunda müslüman olan reaya dahi dahildir, emri ferman sâdır olduğun vardır. Ta’tili arzın tazmin eyleseler resm-i çift bozan alındı derler... Resm-i çift bozan Kanun-ı Osmâniye’de minvali merkûm üzeredir. Amma şer-’i şerifte zarar ne miktar ise anı tazmindir. Bütün çiftten üçyüz akçe ve nısfıta yüzelli akçe rubu’ yetmiş beş akçe değildir.” (*Kanunu Ebu's-Suûd*, Bavyera, cod.turk 612, 50a-b (46a-b); Albayrak, 1973, 207-208; Barkan, 1937, 115)<sup>24</sup> denilerek çift bozan resminin tazmin yönü ön plana çıkarılmakta ve maktu bir oran belirlenmesinin şer-’i şerife uygun olmadığı ima edilmektedir.

<sup>22</sup> Mundy bu ifadelere istinaden, köylünün cebren geri döndürülmesinin fıkıh açısından sorunlu olup devlet aklının ürettiği bir şey olduğu; Üskübî’nin bunu meşrulaştırdığı yorumunu yapmaktadır (Mundy, 2010, 403).

<sup>23</sup> Bu fetvanın Ebüssuûd Efendi’ye aidiyeti şüphelidir. Çünkü onun döneminde çift bozan vergisi bu kadar artırılmamıştır. Dönemindeki kanunnamelerde 75 akçe olarak geçmektedir.

<sup>24</sup> Barkan’ın aktardığı metinde manaya etki etmeyen ufak farklılıklar vardır.

*Surretü'l-fetâvâ* da ise şöyle bir fetva geçmektedir: “Ebüssuûd el-İmâdî’den soruldu: Köy halkı sipahisi, onlardan birinden, tasarrufunda olan ve tefviz ettiği biri tarafından ekilip de muattal kalmayan arazi için çift bozan (nakzû feddâne ve’l-arz) resmi isteyebilir mi? Cevap: Böyle bir şey isteyemez. Çünkü çift bozan (resm-i nakz-ı feddân) mahza haramdır, şer’î bir hüküm varid olmamıştır. Özellikle de sultan boş kalmayan arazilerden bunun alınmasını yasakladıktan sonra...” (Sakızî, Hacı Beşir Ağa, 314, 1116, 24b; Sakızî, Nuruosmaniye, 1960, 24a). Bu fetva Abdürrahim Efendi’nin *Fetâvâ*’sında sayfa kenarında nakledilmiştir (Abdürrahim Efendi, 1243, 1/47). Bu kitapta ayrıca 10 yılı geçince çift bozan vergisi alınamayacağı da kayıtlıdır (Abdürrahim Efendi, 1243, 1/49). Bu sayfada yine yan tarafta *Surretü'l-fetâvâ*’dan, “çift bozan resmi (resm-i nakz-ı feddân) mahza haramdır, şer’î bir hüküm varid olmamıştır” bölümü nakledilmiştir.

Bunun haricinde Dürrîzâde Mehmed Ârif Efendi’nin (1215/1800) *Netice-tü'l-Fetâvâ* adlı eserinde, bir karye sipahisi, başka köylerden olan kişilere, “60 yıl önce ölmüş babanız benim raiyyem idi, bana şu kadar akçe verin diye zorlayabilir mi?” sorusuna, zorlayamaz diye cevap verilmiştir. Arapça olan nakilde ise “*Surretü'l-fetâvâ*”dan, “Çift bozan vergisi mahza haramdır. Şer’ vârid olmamıştır” bölümü nakledilmiştir (Dürrîzâde, 1265, 27).<sup>25</sup>

Bunlardan anlaşıldığı üzere Sakızî’ye (ö. 1059/1659’dan sonra) kadar Osmanlı uleması arasında çift bozan genel kabul görmekte veya itiraz edilmemekte; hatta Sultan tarafından konulan her tür vergiden çeşitli şekillerde kaçınma uygun görülmemektedir (Meşrepzâde, 1252, 416). Buna karşılık arazi ile ilgili fetvalardan çıkan sonuca göre, sipahi tapu tahsisinde sultanın emri nasılsa öyle hareket etmek zorundadır (Abdullah Efendi, 1266, 641).

*Surretü'l-fetâvâ*’da geçen ve Ebüssuûd’a isnad edilen fetvada çift bozan resmini meşru görülmediği anlamı çıkmaktadır. Ancak bu fetva, Ebüssuûd

<sup>25</sup> Burada Arapça olarak yapılan “*Surretü'l-Fetâvâ*”dan, “رسم نقض الفدان حرام محض لم يرد به الشرع / çift bozan vergisi mahza haramdır. Şer’ vârid olmamıştır” nakli el yazma metinde bulunmamaktadır (Dürrîzâde, 1238, 9b). Aynı şekilde Türkçe yayınlanan ve 1265 baskısı esas alındığı ifade edilen eserde de yoktur (Seyyid Ahmed Efendi - Gedûsî, 2014, 37). Arapça metinde de bir hata gözükmemektedir. “نقض الفدان” daha uygundur ve “çift bozan” karşılığı kullanılmış olmalıdır. Bu metni derleyenlerden es-Seyyid Ahmed Efendi eklemiş olmalıdır.

döneminde çıkan ve kendisinin onayından geçen kanunnameler ile çelişki oluşturmaktadır. Bu sebeple bu fetvalar ya haksız yere alınan çift bozan resmi için verilmiştir ya da Ebüssuûd'a ait değillerdir. Nitekim Ebüssuûd'un fetvalarını derleyen ve yayımlanan eserlerde, bağını bozup da uyarıya rağmen tamir etmeyenden dönüm resmi alınacağına dair fetva (Akgündüz, 2018, 900) var olduğu halde çift bozan hakkında bir fetva bulunmamaktadır.<sup>26</sup> Zaten sorudan arazinin boş kalmadığı anlaşılmaktadır. Her ne kadar çift bozan için verilen hüküm mutlak gibi gözükse de hem soru hem de cevabın son tarafındaki kayıt, hükmün âtil kalmayan araziler hakkında olduğunu göstermektedir.

Mundy, 17. ve 18. yüzyıldaki Şam Hanefî müftülerinin her ne kadar Kanunnamelere doğrudan karşı çıkmasalar da Şafii alimler Takiyyüddin Hısnî ile Süyûtî'ye atıfta bulunup "beldeler Allah'ın beldesi..." hadisini delil getirmelerini çift bozan ve cebren nakil hususunu kabul etmediklerine yorumlamıştır (Mundy, 2010, 407-408; Mundy, 2013, 57; Mundy, 2013, 59-60). Ayrıca bu kabullenmeyişi göstermek için fetvaları verirken kasıtlı olarak kanuna uymayan aşırı örnekler seçtikleri kanaatindedir (Mundy, 2010, 408).

Mundy, Sakızı'nın "çift bozan mahza haramdır" sözüne ve şeyhülislam Bahaî Efendî'nin üç yıldan fazla arazinin boz kalması durumundaki bazı tasarruflarını ve Ahmed Efendi el-Muid'in (ö. 1647) "kat-ı alaka" yani köyüyle alakası tamamen kesilmiş kişi terimini literatüre girdirmesi ve Abdürrahim Efendî'nin köyünden 10 yıl ayrılıp da alakasını kesen çiftçinin çift bozan veya başka bir vergi ödemeyeceğine dair fetvası gerekçeleriyle, 17. yüzyıl ortalarında İstanbul (Türk) alimlerinde de Şam alimlerine benzer bir bakış/fetva değişikliği olduğu kanaatindedir (Mundy, 2010, 409-410).

Bu yorum zorlama gözükmektedir. Sakızı'nın fetvasının mutlak yani herhangi bir kayıt getirmeksizin kabul gördüğüne dair net bir delil yoktur. Çünkü nakledenler ana metinde değil talik gibi kenara yazmışlardır. Sanki böyle de bir görüş var denilmek için nakledilmiş gibidir. Bahâî Efendî'nin fetvaları ise tapu tahsisi yapılmış kişilerin arazilerini üç yıldan fazla boz bı-

<sup>26</sup> Mesela bk. (Akgündüz, 2018, 131-144 ve 899-912) Bu eserin arazi ile ilgili bölümlerinde çift bozanla ilgili herhangi bir husus yer almamaktadır.



raksalar bile başkasına tahsis edilmeden yeniden talip olduklarında öncelikli hak sahibi olduğu yönündedir (Akgündüz, 1996, 9/436-437).

Bununla birlikte -tımâr sistemi bozulup da haksızlıklar artınca- az sayıda bile olsa İstanbul uleması arasında da çift bozana karşı olumsuz bir yaklaşım başladığını göstermektedir. Ancak bunun ana akım veya tercih edilen bir görüş olduğunu söyleme imkânımız yoktur.

Şer'iyeye sicillerine yansıyan bazı kararlarda da çift bozan vergisinden bahsedildiği ve hükümler verildiği, haksız yere çift bozan resmi alınmasının engellendiği görülmektedir.<sup>27</sup> Sicillerdeki kayıtlar 18. yüzyıl sonunda bile bu verginin talep edildiğini, mahkemeye konu edildiğini göstermektedir (Mesela bk. Özünlü, 2017, 205, 214). İlginç olan husus ise şer'iyeye sicillerinde miktar belirtilen çift bozan vergilerinin genellikle kanunnamelerdeki rakamdan farklı olmasıdır (Bilgin, 1994, 147, 149).

#### 4. Fıkıh Kitaplarında Çift Bozan

Çift bozan vergisi için Hayreddin Remlî'nin *Fetâvâ'*sında doğrudan ifadeler geçmekte ve "kesrü'l-feddân / كسر الفدان" tabiri kullanılmaktadır. Feddân'ın asıl manasının "çift âleti ve ziraat için kullanılan bir çift öküz" olduğunu ifade eden İbn Abidin artık, "bir çift öküz ile sürülüp ekilebilen yer" anlamında kullanıldığını söylemektedir (İbn Âbidin, 1992, 4/186). Buna göre Osmanlı'daki çiftlik ile uyumlu olmaktadır. "Kesrü'l-feddân" da çift bozanı ifade etmektedir. *Surretü'l-fetâvâ'* dan yapılan -yukarıda aktardığımız- nakillerde ise "nakzu'l-feddân(e) / نقض الفدانة" terimi kullanılmıştır. Yaptığımız taramalarda fıkıh kitaplarında "kesrü'l-feddân" veya "nakzu'l-feddân" ifadelerini tespit edemedik. Ancak Sirâceddin İbn Nüceym (ö. 1005/1596), Mısır'da arazisini ekmeyen çiftçiden alınan "filâha (فلاحة)" adlı bir vergiden bahsetmektedir. Büyük ihtimalle çift bozana benzer bir vergidir ve belki de Memlûklüler döneminden beri alınan bir vergidir. Çünkü çift bozan vergisi olarak Osmanlı tarafından ihdas edilmiş olsa idi "filâha" adıyla değil de çift bozan adı ile anılırdı.

Bunu konu edinen fakihler meseleyi haraç arazisi üzerinden değerlendirmişlerdir. Haracî araziye konan harâc-ı muvazzafı, eksin ekmesin sahibi

<sup>27</sup> Mesela bk. (Coşkun Yılmaz, 2019, 65/564 Hüküm No: 741; Bilgin, 1994, 126, 174-175; Özdemir, 2009, 80, 142; Altın, 2004, 218)

ödemek zorundadır; harâc-ı mukâseme ise ürüne bağlıdır, ürün çıkarsa ödenir, çıkmazsa ödenmez. Hanefî ulemasına göre haraç arazisi sahipli arazilerdendir. Devlete ait mirî/memleket arazileri sahipli araziler olmadığından haraç arazilerinden kabul edilmez. Buna göre devletin köylüye tahsis ettiği arazi ücret karşılığı kiralanmış kabul edilir ve icare akdi istenildiği zaman bozulabilen (bağlayıcı olmayan) bir akittir. Buna binaen mirî araziden kendisine yer tahsis edilen bir çiftçi, araziye ekmeyi bırakırsa kendisinden bir şey alnamaz. Arazi başka birine tahsis edilir ve ondan ücret talep edilir.

İbnü'l-Hümâm (öl. 861/1457), zamanında Mısır arazisinin harâcî arazi olmaktan çıktığını, araziden alınan vergilerin kiralama ücreti kapsamında olduğunu iddia etmektedir. Buna delili de arazinin sahipliğinin beytülmale ait olmasıdır. Mısır arazisinin haraç arazisinden nasıl çıktığını da zaman içinde sahipleri ölerak varis bırakmadıkları ve bu suretle mülkiyetin beytülmale geçtiği şeklinde açıklamıştır (İbnü'l-Hümâm, 6/37).

Zeynüddin İbn Nüceym'e (ö. 970/1563), göre de Mısır arazisi harâcî arazi olmaktan çıkmıştır (İbn Nüceym, 5/115). Böyle bir araziye işleyen çiftçilerin icare akdi ile bunu yaptıklarını ve boş bıraktıkları zaman bir şey talep edilemeyeceğini, bu araziye bırakıp şehre göç ettiklerinde de herhangi bir şeye zorlanamayacaklarını söylemektedir. Ona göre zalemenin (zalim idarecilerin) bu husustaki zorlamaları haramdır (İbn Nüceym, 5/118; Faradî, Bayezıd, 2746, 1088, 18b).

Siracüddin İbn Nüceym, Mısır arazisinin harâcî olmaktan çıkması sebebiyle zamanında yapılan çiftçinin, belirli bir yerde oturmaya zorlanması, tahsis edilen (kiralanan) araziye ekmesi, evini imar etmesi için yapılan zorlamanın, eğer ekmezse kendisinden alınan filâha (فلاحة) adı verilen verginin şüphesiz haram; eğer bu sebeple kişi Kur'an ve ilim tâliminden engellenirse daha büyük bir haram/günah olduğunu söylemektedir (İbn Nüceym, 2002, 3/239). Bahr'dan naklen Şürünbülâlî (ö. 1069/1659) de Mısır arazisinden alınan kira ücreti kabul etmiş ve ekilmediği zaman alınan haram görmüştür (Şürünbülâlî, 1/297).

Haskefî (öl. 1088), "filâha adı verilen verginin şüphesiz haram" olduğunu naklettikten sonra benzer ifadeler kullanmaktadır (Haskefî, 2002, 340). Bunun haşiyesinde İbn Abidin, Şam arazisinin harâc-ı mukâseme arazisi olduğunu,

boş bırakıldığı zaman bir şey gerekmediğini söylemiş ve Hayreddin Remlî'den bir aktarma yapmıştır: Remlî, ilim ehlinde birinin, köyünü terk eden çiftçi sebebiyle arazinin harap olma durumu oluşursa, zorla geri döndürüleceğine dair fetva verdiğini, bunun da bazı cahillerin aldanmasına sebep olduğunu söylemektedir. Ona göre bu fetva herhangi bir mazereti olmayan, kendisine zulmedilmeyen, keyfî olarak toprağı terk eden ve geri köyüne döndürülmesinin kendisine zarar vermeyeceğı çiftçiler için geçerlidir. Sultan, köyleri harap olmaktan korumak için maslahata istinaden böyle bir emir verebilir. Ancak şimdi zaleme ağır vergiler (tekâlif-i şâkka) ve yoğun haksızlıklar için çiftçileri geri döndürmeye çalışmaktadır. Bunu da hiçbir Müslüman caiz görmez (İbn Âbidin, 1992, 4/192).

Fakihlerin, Mısır ve Şam arazisine harâcî arazi dediklerini ifade eden (İbn Âbidin, 1992, 4/179) İbn Abidin, İbn Nüceym ve Haskefî'nin Şam ve Mısır arazisinin tamamının memleket (mirî) arazisi olduğu görüşüne katılmamakta; vakıflara ve beytülmale ait olduğu kesin bilinen haricindekilerin harâcî olan sahipli araziler olduğunu söylemektedir (İbn Âbidin, 1992, 4/180-182).

Harâc-ı muvazzafanın arazinin kullanma imkanına sahip olduğu müddetçe alınması gerektiğini (İbn Âbidin, 1992, 4/186); harâc-ı mukâseminin ürünün yarısını geçemeyeceğini (İbn Âbidin, 1992, 4/188) ifade eden İbn Abidin, "çiftçi haraç arazisini sebepsiz muattal bırakırsa harâc-ı muvazzafası alınır fakat harâc-ı mukâsesmesi alınmaz. Köyünden ayrılan çiftçi de geri dönmeye zorlanamaz" demektedir (İbn Âbidin, 1992, 4/191).

İbn Abidin'e göre memleket arazisi denilen arazilerden devlet adına alınan şeyler köylü açısından ücret, sultan açısından haraçtır. Aslında ürünün bir kısmı karşılığında icare akdi fasit olmasına rağmen devletin böyle bir akitle çiftçiye bunu verebilmesinin cevazının sebebi bu durumdur (İbn Âbidin, 1992, 4/179).

"Remlî, Şam arazisinden alınan harâc-ı mukâsemedir demiştir. Beytülmal için alınan ücret haraç miktarınca olur ve bu alınan sultan için haraç mesabesindedir. Buna göre de çiftçinin takati dikkate alınmalıdır" diyen İbn Abidin, tımar ve zeamet sahiplerinin kendilerine belirlenen miktarı her zaman almaya kalkmalarının zulme yol açtığını, çünkü sultanın defterinde belirlenenin bazen çiftçinin tarladan aldığı ürünün yarısını geçtiğini bazen de tüm ürüne

denk geldiğini söylemektedir. Bu hususta tımar sahiplerine yardım edilmesinin de caiz olmadığını eklemektedir (İbn Âbidin, 1992, 4/189). Ayrıca *Bahr ve Nehr*'e istinaden, harâc-ı mukâseme konan bir arazi veya ücretle köylüye verilmiş araziye eken çiftçinin buraları terk edip şehre yerleştiğinde bir şey lazım gelmeyeceğini; bunları geri yerine dönmek veya bir şey vermek için zorlamanın haram olduğu görüşünü tercih etmiştir (İbn Âbidin, 1992, 4/179).

Ubeydullah b. Abdülganî'nin (ö. 1211/1796'dan sonra) *en-Nûrû'l-bâdî fî ahkâmî'l-arâzî* adlı risalesinde, Şam ve Mısır arazisinden alınanın öşür veya harac olmayıp ücret olduğu, bu sebeple de kesrû'l-feddan yani çift bozan'ın şüphesiz haram olduğu görüşünü tekrar etmiş; Haskefi ve Şürunbülâlî'nin "filâha" hakkında söylediklerini aktarmıştır (Pehlivan - Beyatlı, 2020, 134).

Fetva kitaplarında çift bozan (kesrû'l-feddân) aleyhine en açık ifadeler Remlî'ye aittir.<sup>28</sup> Muhtemelen kendisinden sonra bu konu ile ilgili yazılan fetvalara tesir etmiştir. Ona göre çift bozan vergisi kesin haramdır ve onu helal kabul etmek küfürdür (Remlî, 1300, 2/151).

Remlî'ye gelen sorulardan birine göre, yaşadıkları yerdeki sıkıntılar, zulümler, haksızlıklar nedeniyle, Lud beldesine farklı zamanlarda göç eden kimselerin tekrar eski yerlerine döndürülebilme imkânı sorulmuştur. Uzunca olan soruda göç edenlerin asgarisininin 5 yıllık azamisininin 60 yıllık, genelininin 30 yıl civarında olduğu söylenmiştir. Cevapta, hangi sebeple olursa olsun memleketlerini bırakıp da göç edenlerin geri çevrilemeyeceği, çünkü müminin kendinin emiri olduğu ve dilediği beldeye yerleşebileceği, bir de zulüm, baskı vb. ile memleket terk etmek zorunda kalmışsa bunun eski yerine dönmesi için zorlanmasına bırakın âlimi, cahilin bile olur demeyeceği, hiçbir Müslüman hâkimin böyle bir hüküm veremeyeceği ifade edilmiştir. Ayrıca cevapta geçtiğine göre, benzer bir soru Takiyyüdin Hısnî'ye (ö. 829/1426) sorulmuş, o da bunun haram ve zulüm olduğunu, çiftçi olsun olmasın kimsenin zorla geri yerine çevrilemeyeceğini, böyle bir muamelenin bırakın müminlere Yahudi ve Hristiyanlara bile yapılamayacağını söylemiş ve bunu helal görenler için ağır ifadeler kullanmıştır. Remlî, Dımeşk kadıyü'l-kudâti Muhammed b. İsmâil b.

<sup>28</sup> Sabrina Joseph, bu fetvalarda Hayreddin Remlî'nin kendisinin de toprak sahibi olmasının etkisi bulunduğunu; ancak asıl sebebin "hem devlet hem de yerel yetkililer tarafından köylülüğe yapılan haksızlıklar" olduğunu söylemektedir (Joseph, 1998, 125).

Ahmed el-Vefâî'den de benzeri bir ifade nakledildiğini söylemekte ve verdiği cevabın bir kısmında, bu zulmün haramlığında nasıl şüpheye düşülür ki, bunun haramlığı dinen zarureten bilinen şeylerdendir dediğini aktarmaktadır (Remlî, 1300, 2/184-185; Faradî, Bayezîd, 2746, 1088, 22b-23a).

Takiyyüddin el-Hısnî'ye yöneltilen soruyu Faradî genişçe yazmıştır. Burada Remlî'nin aktardığı soru aynen gelmiş ve Dımeşk'e yerleşenler hakkında sorulmuştur. Soruda fazladan köylerini terk ederek Dımeşk'e yerleşen kişileri ikta sahiplerine ihbar eden, yerlerini ve isimlerini söyleyen kişilerin durumları da sorulmuştur. Cevapta bu zorlamayı yapanlar ağır bir dille eleştirilip bunun zulüm ve haram olduğu açıkça ifade edilmiştir. Dikkat çeken hususlar şunlardır: a) Çiftçi olsun olmasın, çiftçiliği bilsin bilmesin kimse terk ettiği yere dönmeye, istemediği işte çalışmaya zorlanamaz. b) Bunun karşılığında bir şey ödemeye de zorlanamaz. Çünkü bu iki husus onlara esir gibi davranmak, onları aşağılamak manasındadır ve bu da çeşitli naslarla yasaklanmıştır. c) Sürenin önemi yoktur (Faradî, Bayezîd, 2746, 1088, 23a-24a).

Remlî'nin Hısnî'den naklinden anlaşıldığı kadarıyla Memlûklüler döneminde de toprak hakkında benzer tedbirler bulunmaktadır. Remlî, herhangi bir süre belirtmeksizin hem toprağını terk eden çiftçinin zorla geri döndürülmesinin hem de çift bozan vergisinin alınmasının haram olduğunu ifade etmektedir. Risalelerde de Remlî'ye yoğun atıflarda bulunulmuştur. Ancak İbn Abidin'in Remlî'den aktardığı ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla, hiçbir mazereti olmaksızın toprağını terk eden köylüyü maslahat icabı devlet başkanı geri dönmeye mecbur edebilir. Bununla birlikte bunun aleyhinde yazan âlimler ısrarla memleketini terk eden kişinin bir mazeret olmaksızın bunu yapmayacağını ifade etmişler ve bir mazeret hele de dini yaşamakla ilgili bir sıkıntı nedeniyle köyünü terk edenlerin asla geri dönmeye zorlanamayacağını ve kendilerinden de bir şey talep edilemeyeceğini söylemişlerdir.

Mundy, on sekizinci yüzyılın ortalarından itibaren, İbn Abidin'e kadar aleyhte fetva veren Şam bölgesindeki Hanefi fakihlerin Osmanlı Kanunnamelerinden haberdar olduklarını, fetvalarında bunları kullandıklarını ancak buna rağmen, yine de çiftçinin hareketliliğini kısıtlayan ve ekilmemiş araziye sınırsız vergi (çift bozan) yükümlülüğü getiren kuralları tamamen reddettiklerini iddia etmektedir (Mundy, 2010, 417-418).

## 5. Değerlendirme

Çift vergisini harâc-ı muvazzaf, öşürü ise harâc-ı mukâseme kapsamında şer'î vergiler içerisinde değerlendiren ve çift bozan vergisini meşru gören âlimlerin bunu gerekçelendirme hususunu yeterince yapmadıkları görülmektedir. Hatta bunun bir ceza mı yoksa vergi mi olduğu bile net değildir. En açık ifade tazmin niteliğinde olduğudur. Ekilmeyen araziden çıkma ihtimali olan ürünün devlete verilmesi gereken bölümünün parasal karşılığı olarak düşünülen miktarın tazmin olarak düşünülmesi de problemlidir. Çünkü ciddi sayılabacak bir belirsizlik vardır.

Çift bozan vergisine itiraz eden ulema kendi açısından tutarlıdır. Çünkü eğer arazi sahipli haraç arazisi ise ve öşür adına alınan harâc-ı mukâseme ise bu durum toprağın ekilmesine bağlıdır. Arazi ekilmediği zaman düşer. *Nevâdir'* den rivayete göre İmam Ebû Hanife, haraç arazisi ehli arazisini terk ederse (kaçarsa) devlet başkanı, isterse onu beytülmalden ekip diktirir geliri hazineye ait olur; isterse belli bir şey karşılığında bazı insanlara verir, böylece hem hazinenin haraç vergisini hem de arazinin sahipliğini korumuş olur. Ancak ekip diyecek birini bulamazsa isterse satar, görüşündedir (Mevşîlî, 1937, 4/145).

Eğer arazi, mirî ise köylü fasit icare akdi ile kiralayan gibidir. Sahih icare akdinde bile tarafların akdi bozma hakkı varken; fasit akdin bağlayıcı olmayaacağı aşikardır. Çiftçinin bırakıp gitmesi ile kendisine bir şey lazım gelmez. Eğer icare akdi gibi değerlendirilirse ekmeyen kişiden arazi için çift resmi de talep edilememektedir.

Ancak konunun devlet başkanının düzenleme yetkisi ve "raiyye yani te-bea üzerine tasarruf, maslahata menuttur" (Mecelle m. 58) kadesi üzerinden gitmesi daha doğrudur. Nitekim bazı fetva kitaplarında bu tür atıflar vardır. Ancak yeterli açıklama yoktur. Osmanlı Devleti kendisinden önceki İslam devletlerinin ve bulunduğu coğrafyada kendisinden önce kurulmuş diğer devletlerin hem bazı kurum ve uygulamalarını hem de tecrübesini büyük oranda tevarüs etmiştir. Bir devletin ayakta kalabilmesi için güçlü bir orduya, güçlü bir idarî bürokrasiye, bunlar için de güçlü bir maliyeye ihtiyacı vardır. Dönemin en önemli güç ve gelir kaynağı topraktır. Halkın doyurulması için toprağa ihtiyaç olduğu gibi devlete düzenli gelir sağlanabilmesi için de arazi-

ye ihtiyaç vardır. Bunu temin etmek için toprak üzerinde kontrolün kurulması ve çıkacak ürünün şansa bırakılmaması gerekmektedir. Bunun yanında toprağın belli ellerde toplanması da önlenmelidir. Çünkü toprakların belli ellerde toplanması, Avrupa'da, İran'da ve kısmen önceki İslam devletlerinde yaşandığı üzere merkezî idare dışında başka güç merkezlerinin oluşmasına yol açmakta, bu da ülkede çekişmelere ve savaflara neden olmaktadır.

Barkan ve İnalçık'ın isabetle tespit ettiği üzere, Osmanlı bu hedefleri temin etmek için ideal olarak çift-hane ve tımar sistemini bulmuş, bunu da öğrendiğince verimli uygulamaya çalışmıştır. Nitekim tarihçiler ekseriyetle Osmanlı'da problemlerin tımar sisteminin bozulmasıyla başladığını ifade ederler. Bu sistemin dayandığı temel ilkeleri özetlersek; a) Prensip olarak temel gıda maddelerinin ekildiği araziler şahıs mülkiyeti olmamalıdır. b) Araziler verimlerine göre bir çift öküzün süreceği bölümlere (çiftliklere) ayrılmalıdır. c) Bir çiftlik bir çekirdek aileye tahsis edilmelidir. Bir aileye birden fazla çiftlik tahsis edilmez. d) Arazilerin belli ellerde toplanması engellenmelidir. Bu sebeple tımar arazisi tahsis edilen kişiler (sipahi, kadı, sancak beyi vb.) bir yerde daimî olarak kalamazlar. Arazisini bırakıp giden kişinin yerini kendilerine tahsis edemezler. e) Bu arazilerin daimî olarak ekilmesine dikkat edilmelidir. Bu sebeple üç yıl ekilmeyen arazi tahsis edilen kişiden alınır ve başkasına verilir. Verilecek birisi bulunamazsa terk eden kişi zorla geri getirilir. f) Çiftliklere hem nakit hem de aynî vergiler konarak devletin (asker, memur vb.) iki türlü ihtiyacı da karşılanır.

Osmanlı devletindeki toprak düzenlemelerine bu çerçevede bakılmalıdır. Eğer literal okuma yapılır ve sadece kıyas kaideleri çalıştırılırsa büyük ihtimal Osmanlı devletinin genel olarak reaya üzerine koyduğu vergilere şer'î bir dayanak bulmak zorlaşır. Bu bakış açısı ile bakıldığında Ebüssuûd Efendi'nin çift vergisine harâc-ı muvazzaf, öşüre harâc-ı mukâseme demesi zorlama gözükür. Öncelikle Hanefî ulehasının haraç arazisinin sahipli olması gerektiği ilkesi ile çelişir. Diğer mezheplerden haraç arazisinin rakabesinin devlete, menfaatinin tahsis edilene ait olduğu görüşünü almışsa bir nebze olabilir. Ancak bir arazide hem harâc-ı muvazzaf hem de harâc-ı mukâsemenin birleşmesi de problemlidir.

Bunun yerine şöyle bir yaklaşımda bulunulabilir. Toprak verilen raiyyeyi, esas olarak devletin kiracısı olarak gören Barkan'ın (Barkan, 1937, 150) ifadesiyle arazi ebedî irsî olarak çiftçiye tahsis edilmekte, bir çeşit kiralama akdi yapılmaktadır. Aslında toprak bir manada çiftçiye belli şartlarla verilmektedir. Nitekim zamanımızda da organize sanayilerinde arsalar belli şartlarla talep edenlere tahsis edilmektedir. Tahsis edilen arazilerden alınan çift resmi günümüzdeki emlak vergisine benzetilebilir. Arazi kişinin üzerinde olduğu müddetçe bu vergiyi ödemeye devam eder. Öşür ise üründen alınan nispi vergidir. Nitekim zamanımızda vergiler genel itibariyle oranlıdır. Bu oranlı vergi verilmediğinde ve bu da vergi mükellefinden kaynaklanan bir sebeple olursa devlet bunun tazmin edilmesini istemektedir. Çünkü ilk tahsiste böyle bir anlaşma yapılmıştır. Anlaşmada olmasa bile kanunla düzenlenen şartlar anlaşmada var kabul edilir. Arazisini izinsiz terk eden kişinin zorla geri yerine getirileceği veya çift bozan ödeyeceği kanunnamelerde açıkça yazmaktadır. Tapu ile kendisine arazi tahsis edilen çiftçi bu şartları kabul etmiş olmaktadır. Buna göre çift bozan resmini cezaî şarta benzetebiliriz ya da doğrudan devletin kanuna riayet etmeyene verdiği para cezası olarak düşünebiliriz. Çünkü arazi ekilmeye başlandığında veya başka birine tahsis edildiğinde çift bozan düşmektedir. Bu da tazmin niteliğinde ceza olarak değerlendirilmesinin daha uygun olduğunu göstermektedir. Çift bozan bir çeşit idari para cezasıdır. Bu cezaya muhatap olana yargı yolu açıktır.

Osmanlı'da "iskân şurutu" denen arazisini terk eden kişinin tekrar yerine zorla çevrilmesi sadece toprağı işleyen köylüler için değil "devlete ait madenlerde, tuzlalarda, hatta devlet için önemli ve vazgeçilmez bir üretimin söz konusu olduğu hallerde şehir sanayi sektöründe çalışanlar" için de uygulanmıştır (Genç, 2007, 33/527). Bu uygulama maslahat kapsamında değerlendirilmedir. Yerini bir sebeple terk eden kişi zorla geri çevrildiğinde bir zarar görecektir veya en azından hürriyetine bir kısıtlama getirilecektir. Ancak arazinin âtil kalması daha büyük bir zarara neden olmaktadır. "Zarar-ı âmmı def için zarar-ı has ihtiyar olunur" (Mecelle m. 26) ve "zarar-ı eşedd ehaff ile izale olunur" (Mecelle m. 27) kaideleri gereği şahsın zararına katlanılmalıdır. Çünkü arazi âtil kaldığında toplumun iâsesine, devlet gelirlerine zarar verilmekte ve arazilerin zaman içerisinde belli ellerde toplanmasının yolu açılmaktadır. Ay-



rıca şer'î sebebi olan bir çiftçi her zaman kadı önünde bunu savunabilir ve bir hüccet olarak istediği yerde yerleşebilir.

Nitekim Osmanlı Devleti'nin fethettiği hemen her yerde halkın üzerinde olan ağır vergileri hafiflettiğini ifade eden (Barkan, 1937, 49/41-43) Barkan'ın kanaatine göre, "devlette köylünün toprağa bağlı olması ve sipahisine çift bozan akçası namı altında bir tazminat vermesi, tamamıyla imparatorluk teşkilatının ve maliye sisteminin icabıyla izah edilebilir bir zarurettir ve son derecede teşkilatlı bir devlet nizamının mahsulü bir kamu hukuku müessesesidir." (Barkan, 1937, 58/293).

Mustafa Yıldırım da benzeri bir yaklaşımla, çift bozan resmini iş ve çalışma hakkı kapsamında almış ve bu düzenlemenin, hakkın özüne dokunmak anlamı taşımadığını, sadece kamu yararı açısından sınırlandırma yapıldığını söylemiştir (Yıldırım, 2000, 11).

Çift bozan resmi aleyhine verilen fetvaların dönemle ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde tımar sistemindeki bozulmaların arttığı, isyanlar, toplumsal değişimler ve köylü üzerindeki haksız yükümlülüklerin (tekâlif-i şâkka) çoğalması sebebiyle köylerin boşaldığı müşahede edilmektedir (Geniş bilgi için bk. Akdağ, 1966; Akdağ, 1958). Merkezî idarenin zayıfladığı dönemlerde bazı taşra idarecileri ve sipahiler vergi toplamak için halkı zorlamakta, bu hususta kendilerine kanunla tanınan hakları istismar ederek, haksız şekilde vergiler almaya kalkmaktadır. Nitekim bununla ilgili çok sayıda dava mahkemelere yansımıştır.<sup>29</sup> Dönemin âlimleri de bunu engellemek için sert fetvalar vermiş görünmektedir. Belki de Rasûlullah (s.a.v.) ve sahabe döneminde olmayan bir vergi veya cezanın, maslahat icabı konulsa bile, sıkıntılara yol açtığı kanaatinde oldukları için kanun hükmü ile uygulama arasında net bir ayrıma gitmeyerek çift bozanla ilgili kanunname maddelerinin de şer'î şerife uymadığı izlenimi verecek şekilde fetva vermişlerdir.

Burada şunu da ifade etmek gerekir ki, çift bozan vergisinin köylerden göçü ne kadar engellediği de çok net değildir. Bu husustaki çalışmalar bu cezanın fazlaca caydırıcı olmadığını, köylünün emniyet ve asayişini sağlamak başta olmak üzere başka tedbirlerin bu hususta daha etkili olduğunu göster-

<sup>29</sup> Örnekler için bk. (Demir, 2017, 449-459)

mektedir. Buna göre yeterince faydası olmayan veya kalmayan ve haksızlığa mesnet edilmeye müsait bir düzenlemenin kaldırılması doğru olanıdır. Karşı çıkan ulema bunu da düşünmüş olabilir. Ancak hem dönemin dili gereği hem de bu takdiri idarecilere bırakmamak için sert ifadeler kullanılmış gözükmektedir.

### Sonuç

Aslında tartışma iki husus üzerinde cereyan etmektedir: Devletin fertlerin hürriyetleri ile ilgili yapacağı düzenlemelerin sınırı ve vergi koymada dikkat edeceği ölçüler. Buna, şer'î olarak düzenlenmeyen cezalar, özellikle de para cezalarının durumu ve ölçüsünün ne olacağı hususu da eklenmelidir. Tarih boyunca İslam uleması Rasulullah (s.a.v.) ve sahabe döneminde istenmeyen/konulmayan vergilere karşı soğuk bakmıştır. İslam devletlerince konulan farklı vergilere çok kere doğrudan karşı çıkmasalar da meşruiyet de vermemişlerdir. Ayrıca Hanefi ulemasının para cezalarına sıcak bakmadığı da bilinmektedir. Çift bozan aleyhine verilen fetvaların da bu kapsamda değerlendirilmesi daha uygun olur. Ancak bu hususta yapılan düzenlemenin haksızlığa mesnet yapılabileceği de dikkate alınmalıdır.

Kanaatimizce zamanımızda da bu üç konu netliğe kavuşturulmamıştır. Özellikle devletin vergilendirme yetkisinin sınırı, konulan vergilerin şer'îliği, devletin belirlediği vergileri vermekten kaçınmanın veya doğrudan vergi kaçırmanın hükmü, para cezası verilecek suçlar, adli ve idari para cezaları gibi hususlar açıkça ortaya konulamamıştır. Geçmiş dönemlere göre devletin görevlerinin ve harcamalarının çok fazla arttığı bu dönemde, İslam hukuku vergi teorisinin devlet harcamaları ile ilgili teorilerle birlikte gözden geçirilmesi, Kur'an, sünnet ve fıkhıdaki temel ilkeler ve Osmanlı başta olmak üzere İslam devletlerinin uygulamaları da dikkate alınarak yeniden ele alınması gerektiği kanaatindeyiz.

Bu çalışmada klasik vergi ve ceza teorisi ile uyumsuz görülen "çift bozan resmi" incelenerek, bu hususta küçük bir katkı verilmesi hedeflenmiştir. Burada nihâî bir hüküm değil, farklı bir bakış açısı ortaya konmaya çalışılmıştır. Aslında Osmanlı'da alınan vergilerin ve vergi kapsamındaki harç ve cezaların her birinin değerlendirmeye tabi tutulması zamanımız için yol gösterici olacaktır. Modern dönemde Müslüman ülkelerdeki devletlerin vergi politikaları-

na ve Müslüman fertlerin konulan vergilere bakış açısına bu tür çalışmaların yeni bir boyut katacağı kanaatindeyiz.

### Kaynakça

- Abdullah Efendi, Yenişehirli. *Behcetü'l-fetâvâ mea'n-nukûl*. İstanbul: Dârü't-Tıbâati'l-Âmire, 1266.
- Abdürrahim Efendi, Menteşizade. *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*. 2 Cilt. İstanbul: Dârü't-Tıbaati'l-Ma'mure, 1243.
- Afyoncu, Erhan. "Nişancı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/156-158. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Ahmed b. Hanbel. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaûd vd. 45 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1421/2001.
- Akdağ, Mustafa. "Celâli Fetreti". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 16/1-2 (1958), 53-107.
- Akdağ, Mustafa. "Genel Çizgileriyle XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 4/6-7 (1966), 201-247.
- Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri: I. Ahmed, I. Mustafa ve II. Osman Devirleri Kanunnameleri (1012/1603-1031/1622)*. 9 Cilt. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1996.
- Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri: III. Murat Devri Kanunnameleri / III. Mehmed Devri Kanunnameleri*. 9 Cilt. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1994.
- Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri: Kanuni Sultan Süleyman Devri Kanunnameleri*. 9 Cilt. İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1992.
- Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri: Kanuni Sultan Süleyman Devri Kanunnameleri / II. Selim Devri Kanunnameleri*. 9 Cilt. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1994.
- Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri: Kanuni Sultan Süleyman Devri Kanunnameleri: II. kısım Kanuni Devri Eyalet Kanunnameleri (II)*. 9 Cilt. İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1993.

- Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri: Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnameleri*. 9 Cilt. İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990.
- Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri: Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnameleri*. 9 Cilt. İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1991.
- Akgündüz, Ahmet. *Şeyhü'l-İslam Ebüssu'ud Efendi Fetvaları = Fetava-yı Ebüssuud Efendi*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2018.
- Aladdin, Bakrı. "Deux Fatwā-s Du Şayḫ 'abd Al-Ġanī Al-Nābulusī (1143/1731): Présentation Et édition Critique". *Bulletin d'études orientales* 39/40 (1987-1988) (ts.), 7-37.
- Albayrak, Sadık. *Budin Kanunnamesi ve Osmanlı Toprak Meselesi*. İstanbul: Tercüman Gazetesi, 1973.
- Altın, Hatice. *B 180 numaralı (1763 tarihli) Bursa Mahkemesi Defteri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Aydınlı, Abdullah. "Ebû Zer el-Gıfârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/266-269. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Barkan, Ömer. "Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü". *Ülkü (1. Seri): Halkevleri Mecmuası/Dergisi IX/49 (1937)*, 33-48.
- Barkan, Ömer. "Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü". *Ülkü (1. Seri): Halkevleri Mecmuası/Dergisi IX/50 (1937)*, 101-116.
- Barkan, Ömer. "Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü". *Ülkü (1. Seri): Halkevleri Mecmuası/Dergisi X/58 (1937)*, 293-302.
- Barkan, Ömer. "Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü". *Ülkü (1. Seri): Halkevleri Mecmuası/Dergisi X/56 (1937)*, 147-159.
- Barkan, Ömer. "Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları". *Ülkü (1. Seri): Halkevleri Mecmuası/Dergisi XI/61 (1938)*, 51-63.
- Barkan, Ömer Lütfi. "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası XI/1-4 (1950-1949)*, 524-569.

- Bilgin, Arif. *İstanbul Müftülüğü Şer'iyeye Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 142 no'lu Feramin ve Hücjet Defteri'ne göre (1622-1623) Osmanlı ekonomisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1994.
- Coşkun Yılmaz (ed.). *Bab Mahkemesi 150 Numaralı Sicil (H. 1143-1144 / M. 1730-1732)*. çev. Ali Coşkun - Abdullah Sivridağ. İstanbul: İstanbul Kültür A.Ş., 2019.
- Çağatay, Neşet. "Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* V/5 (1947), 483-511.
- Demir, Abdullah. *Ebussuud Efendi'nin Osmanlı Hukukundaki Yeri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004.
- Demir, Alpaslan. "Osmanlı Devleti'nde Vergilerin Göçlere Etkisi ve Kayıp Köyler Meselesi". *Türk Tarihine Dair Yazılar*. 441-472. Ankara: Gece Kitaplığı, 2017.
- Dürrîzâde, Mehmed Ârif Efend. *Netîcetü'l-fetâvâ*. İstanbul: 1267.
- Dürrîzâde, Mehmed Ârif Efend. *Netîcetü'l-fetâvâ (mea'n-nükûl)*. İstanbul: Dâru't-Tabâati'l-Âmire, 1265.
- Ebussuûd Efendi. *Ebussuûd Efendi Fetvaları*. ed. Ertuğrul Düzdağ. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1983.
- Emecen, Feridun. "Çift Resmi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/309-310. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Faradî, Yasin b. Mustafa el-Cu'fi. *Nuşratü'l-müteğarribîn, 'ani'l-evtân 'ale'z-zâlemeti ve ehli'l-'udvân*. Bayezid Yazma Eserler, Bayezid, 2746, 1a-66a.
- Genç, Mehmet. "Osmanlılar (İktisadî ve Ticarî Yapı)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/525-532. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Gümüşçü, Osman - Erdoğan Özünlü, Emine. "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Göç Aktörleri Olarak Çift-Bozanlar". *Amme İdaresi Dergisi* 49/1 (2016), 29-56.

- Gümüşçü, Osman - Özünlü, Emine Erdoğan. "Osmanlı Devleti'nin 'Resm-i Çift' Uygulamalarını Yeniden Düşünmek". *Tarih İncelemeleri Dergisi* 31/1 (2016), 177-217.
- Hâfız, Muhammed Mutî'- Abâza, Nizâr. *Ulemâu Dımeşk ve 'Ayânuhâ fî karnî'l-hâdî 'aşer*. 2 Cilt. Dımeşk: Dâru'l-Fıkr, 2000.
- Haskefî, Alaeddin Muhammed b. Ali. *ed-Dürri'l-muhtâr*. thk. Abdülmün'im Halil İbrahim. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002.
- Heysemî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân. *Mecma'u'z-zevâ'id ve menba'u'l-fevâ'id*. thk. Hisâmüddin el-Kudsî. 10 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, ts.
- İbn Âbidin, Muhammed Emîn b. Ömer. *el-'Ukûdü'd-dürriyye fî tenkîhi'l-Fetâva'l-Hâmidîyye*. 2 Cilt. Dâru'l-Ma'rife, ts.
- İbn Âbidin, Muhammed Emîn b. Ömer. *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 2. Basım, 1992.
- İbn Nuceym, Sirâcüddîn 'Ömer b. İbrâhîm. *en-Nehru'l-fâ'ik şerhu Kenzü'd-dekâik*. thk. Ahmet Azv el-İnaye. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002.
- İbn Nuceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm. *el-Bahrü'r-râ'ik şerhu Kenzi'd-dekâ'ik*. 8 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-İslâmî, ts.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâluddin Muhammed b. 'Abdu'l Vâhid. *Fethu'l kadir*. 10 Cilt. Dâru'l-Fıkr, ts.
- İnalcık, Halil. *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar 1*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2009.
- İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1996.
- Joseph, Sabrina. "An Analysis of Khayr al-Din al-Ramli's Fatawa on Peasant Land Tenure in Seventeenth Century Palestine". *The Arab Studies Journal* 6/7/2/1 (Fall/Spring 1999 1998), 112-127.

- Meşrepzâde, Ârif Efendi. *Câmiu'l-icâreteyn*. İstanbul: Dârü't-Tıbâati'l-Âmire, 1252.
- Mevşlî, Ebü'l-Fazl Mecdüddîn 'Abdullâh b. Maḥmûd b. Mevdûd. *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-Muhtâr*. 5 Cilt. Beyrut: Matba'atü'l-Halebî, 1937.
- Muhibbî, Muhammed Emin. *Hulâsatü'l-eser fi a'yâni'l-karni'l-hâdî 'aşer*. 4 Cilt. Kahire: Matbaatü'l-Vehbiyye, 1284.
- Mundy, Martha. "Ethics and Politics in the Law: On the Forcible Return of the Cultivator". *İSAM Konuşmaları: Osmanlı Düşüncesi - Ahlâk - Hukuk - Felsefe - Kelâm*, 51-75.
- Mundy, Martha. "Islamic Law and the Order of State: The Legal Status of the Cultivator". *Syria and Bilad al-Sham under Ottoman Rule*. ed. Peter Sluglett - Stefan Weber. 399-419. Boston: Brill, 2010.
- Mundy, Martha. *Modern Devlet'e Giden Yolda Mülk Siyaseti: Osmanlı Suriyesi'nde Hukuk Yönetim ve Üretim*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013.
- Nablûsî, Abdülganî b. İsmâîl b. Abdilganî b. İsmâîl. *Tahyîru'l-'ibâd fi sükne'l-bilâd*. Konya Karatay, Yusufâğa, 4825/29, 216a-220b.
- Önkal, Ahmet. "Hicret". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/458-462. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Özdemir, Ali. *64/2 numaralı Kayseri Şer'iyeye Sicili (H. 1066/M. 1655-1656)*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Özel, Ahmet. "Nablusî, Abdülganî b. İsmâîl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/268-270. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Özen, Şükrü. "Pîr Mehmed Üskübî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/276-277. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Özünlü, Emine Erdoğan. "Köy, Köylü ve Göç: Konya'da Çift-Bozanlar". *Konya Araştırmaları: Göç ve İskan*. ed. Alaattin Aköz - Doğan Yörük. Konya: Palet Yayınları, 2017.

- Pehlivan, Bayram - Beyatli, Yasir. "Ubeydullah b. Abdülganî'nin en-Nûrû'l-bâdî fî ahkâmî'l-arâzî Adlı Risâlesinin Tahkikli Neşri". *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 75-166. <https://doi.org/10.26570/isad.754311>
- Pekcan, Ali. "Remlî, Hayreddin b. Ahmed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/563-564. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Remlî, Hayreddin b. Ahmed. *el-Fetâva'l-Hayriyye*. 2 Cilt. Bulak / Mısır: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Miriyye, 1300.
- Sakızî, Sâdık Mehmed. *Surretü'l-fetâvâ*. Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa, 314, 344.
- Sakızî, Sâdık Mehmed. *Surretü'l-fetâvâ*. Nuruosmaniye, 1960, 326.
- Seyyid Ahmed Efendi - Hafız Mehmed b. Ahmed el-Gedûsî (ed.). *Neticetu'l-Fetava Şeyhülislam Fetvaları*. haz. Süleyman Kaya vd. İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.
- Singer, Amy. *Kadılar, Kullar, Kudüslü köylüler*. çev. Sema Bulutsuz. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Sûdî, Süleyman. *Defter-i Muktesid*. 3 Cilt. İstanbul, 1307.
- Şürünbülâlî, Hasan b. 'Ammâr b. 'Alî. *Ġunyetü zevi'l-ahkâm fî buġyeti Düreri'l-ħükkâm (Molla Hüsrev, Gurerü'l-ahkâm içinde)*. 2 Cilt. Karaçi: Mir Muhammed Kütübhâne, ts.
- Tirmizî, Ebû 'Îsâ Muhammed b. 'Îsâ es-Sulemî. *el-Câmi'u'l-Kebîr (Sünen-i Tirmizî)*. 5 Cilt. Mısır: Mustafa Bâbî'l-Halebî, 1975.
- Yıldırım, Mustafa. "İslâm Hukukunda Ekonomik Hak ve Ödevler". *Diyanet İlmi Dergi* 36/3 (2000), 5-30.
- Ĥizânetü't-Türâs*. 125 Cilt. Merkezü'l-Melik Faysal, ts.
- Kanunu Ebu's-Suûd*. Bavyera Devlet Kütüphanesi, Bavyera, cod.turk 612, 115.